

Les torres circulars a l'Alta Edat Mitjana (s.VIII-X) en zona de frontera i la Torrassa del Moro

Oriol Marco Pujol

Universitat de Barcelona
Facultat de Geografia i Història
Grau d'Arqueologia

Treball Final de Grau

Tutora: Marta Sancho Planas

Curs acadèmic 2019-2020

Resum

El propòsit d'aquestes pàgines és analitzar el desenvolupament de les torres de planta circular en zona de frontera durant l'Alta Edat Mitjana (s.VIII-X) i la problemàtica que ha comportat el seu origen. Des de principi del segle XIX hi ha un debat, que continua obert, entorn a la cronologia d'aquestes estructures i ha generat molta polèmica. El context en el que es situen les torres és el que es vol estudiar i abordar, així com el seu ús durant l'Alta Edat Mitjana.

Per fer front aquest objectiu s'ha realitzat una recerca bibliogràfica que engloba diverses publicacions, fonts escrites i memòries d'intervencions arqueològiques. En aquest cas, s'ha volgut enfocar l'estudi a la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès (Vallès Oriental) per tal d'entendre millor el tema i l'estat de la qüestió, ja que aquest edifici ha suposat ésser un referent per a molts investigadors.

Paraules clau: torres circulars, Torrassa del Moro, Alta Edat Mitjana, far

Abstract

The aim of this project is to analyse the development of circular towers in the border area during the High Middle Ages (8th - 10th centuries) and the problems that the origins have caused. Since the beginning of the 19th century, there has been a debate, which remains open, about the chronology of these structures and has generated a lot of controversy. The context in which the towers are located is what I want to study and also know their use during the High Middle Ages.

Because of this objective, I have carried out a bibliographic research, which includes publications, documental source and archaeological memories. In this case, I wanted to focus on the study on the Torrassa del Moro, located in Llinars del Vallès (Vallès Oriental) in order to better understand the subject and the state of the issue, as this building has been a reference for many researchers.

Keywords: circular towers, Torrassa del Moro, High Middle Ages, lighthouse

SUMARI

INTRODUCCIÓ.....	4
PROBLEMÀTICA SOBRE UN ORIGEN: LES TORRES DE GUAITA DE PLANTA CIRCULAR	5
LA TORRASSA DEL MORO	15
CONTEXTUALITZACIÓ D'UNA TORRE AL VALLÈS ORIENTAL	15
CARACTERÍSTIQUES DE LA TORRASSA DEL MORO	20
ESTRATIGRAFIA.....	21
ESTAT DE LA QÜESTIÓ I SITUACIÓ D'UN SISTEMA DE TORRES	23
PROPOSTA D'ESTUDI I RECERCA ARQUEOLÒGIC DE LA TORRASSA DEL MORO	30
CONCLUSIONS.....	33
BIBLIOGRAFIA	35
ÍNDEX DE FIGURES	40

Introducció

El propòsit de l'estudi d'aquest tema ve donat pel poc interès que se li ha donat al tema. Les torres que constitueixen el territori català són moltes i de tipologies diverses. Hi ha les de planta quadrada, el·líptica, circular entre d'altres, però les de planta circular han despertat un interès després de llegir un article en el que es parla sobre el seu confús origen i la problemàtica que s'ha anat generant al llarg del temps (Martí, 2019).

L'estudi de les torres de planta circular ha suposat en el darrer segle un constant debat que avui dia encara continua obert. Un debat en el que s'ha discutit sobretot l'origen i cronologia d'aquestes torres, quin funcionament i quin ús podien arribar a tenir. És cert, que recentment s'han fet estudis respecte el tema, però no se'ls hi ha donat la importància necessària com per ressaltar o destacar entre altres. Això, per descomptat, suposa un problema en el que el tema pot arribar a quedar estancat o fins i tot oblidat, és llavors aquest un dels altres motius pel qual s'ha escollit l'estudi de les torres de planta circular situades en el context fronterer de l'Alta Edat Mitjana al territori català principalment.

Els objectius generals d'aquest treball són cercar les diverses relacions de les torres de frontera durant els segles VIII-X a dins del territori català, concretament a la zona perifèrica del comtat de Barcelona. A través d'això, es poden arribar a definir els eixos que podrien vertebrar la comunicació entre les principals ciutats catalanes. Pel que fa als objectius més específics són essencials per poder entendre els generals, no es pot recórrer a fer un estudi a gran escala del tema, perquè no es disposa del temps i els recursos necessaris. Per tant, els objectius específics es volen acostar més a un cas concret, és a dir, analitzar una de les torres de planta circular. En aquest cas l'estructura a estudiar és la Torrassa del Moro (Llinars del Vallès). Una torre que ha servit de referent per a molts dels investigadors que han participat en el debat sobre l'origen de les torres circulars. Es vol analitzar les característiques de l'edifici i les intervencions arqueològiques que s'han fet per aportar informació sobre la seva cronologia i origen i les relacions que hi puguin haver amb les altres torres de planta circular properes. A més, un dels altres objectius és fer una proposta en relació a l'estudi de la Torrassa del Moro, que es pugui fer servir com a model en un futur per a altres torres. Es té la intenció d'aplicar noves eines centrades en l'anàlisi del paisatge i el territori, així com en l'arqueologia, dins d'aquesta proposta per tal d'ampliar la informació sobre la Torrassa del Moro i la seva situació en l'espai i el context.

En quant a la metodologia, s'ha realitzat una recerca bibliogràfica de les diverses publicacions que tracten la Torrassa del Moro i altres torres, juntament a articles en

referència a la problemàtica sobre l'origen de les torres. Cal dir que una part dels articles sobre la problemàtica són obsolets i només s'utilitzen per contrastar dades, posar en context al lector i veure l'evolució del debat. A més, s'ha fet ús també de memòries d'excavació per descriure i tractar les diferents característiques que conformen algunes de les torres, sobretot la Torrassa del Moro. A part, s'han emprat eines SIG com el QGIS per desenvolupar alguns mapes i recrear diferents situacions.

Problemàtica sobre un origen: les torres de guaita de planta circular

L'estudi del tema, com s'ha dit ve motivat per la discussió i problemàtica que han generat les torres o aquestes estructures de planta circular a la zona de frontera. Per situar cronològicament l'inici d'aquesta discussió cal desplaçar-se al Rosselló, a la Catalunya Nord, durant la primera meitat del segle XIX, on la publicació, per part de dos investigadors, dona lloc a un acalorat debat al diari *Le Publicateur des Pyrénées Orientales*, i que és reeditat a Barcelona un segle després. Un debat que es centra bàsicament en les torres talaies de la comarca del Rosselló. A mesura que passi el temps i més investigadors i estudiosos tractin el tema de les torres de frontera, aquesta problemàtica arriba a tenir presència a tota la Península Ibèrica, però especialment a la zona nord i de Catalunya, on s'afegeixen cada cop més exemples i casos d'estudi.

Un dels investigadors, Puiggarí, fa referència a que les torres no tenen perquè ser considerades àrabs car no hi ha cap prova que ho verifiqui, sinó que contraposa que són d'origen romà o comtals. Es posiciona en que la funcionalitat d'aquestes és de refugi per a la població dels pobles veïns i per la defensa del país. Juntament això les divideix en dos grups: per un costat les torres de defensa amb una guarnició de soldats notable i de diferents estaments, anomenades com a *torres forteses*. I per l'altre costat, aquelles torres anomenades *Fares*, destinades exclusivament a determinar l'enemic i la seva posició (Bosch de la Trinxeria, 1978, 234-236). En canvi l'altre investigador, D.M.J. Henry, es posiciona al contrari i defensa l'etimologia de les paraules *fares* i *specula*, i que a Catalunya reben el nom àrab de *talaies*. Pel que fa a la funcionalitat, descarta que siguin estructures de refugi, sinó per transmetre senyals i missatges, a través llum, foc i fum. Es posa com a referència el far de Talteüll, Perpinyà (Figura 1), una torre que més endavant es comentarà. Es situarà cronològicament al segle XIV, la qual cosa comportarà un distanciament de la cronologia proposada per molts autors i allunyant-la del centre de debat. També coincideixen en una possible distribució de diferents fars que creïn una

xarxa, com la que es cita en època romana per Titus Livi. Tanmateix, és dubtosa la fiabilitat d'aquests estudis, no obstant, són les primeres dades registrades vers el tema, i s'ha de treballar sobre un mètode d'assaig i error fins que no s'han assolit certs nivells científics. La problemàtica que es mantindrà a la zona de la Catalunya Nord, amb nous autors, afegirà també noves estructures i algunes d'elles es veuran datades a la Baixa Edat Mitjana, on la seva funció principal serà la de transmissió de senyals (Pous, 1973).

Figura 1: Torre del far de Talteüll, Perpinyà. Vista de la torre en general, junt a la porta d'accés i un mapa de la seva localització. Font: Wikipedia - https://ca.wikipedia.org/wiki/Torre_del_Far

A finals de segle XIX, el debat es desplaçarà a la Península Ibèrica, concretament a Barcelona i Catalunya on diferents investigadors, estudiosos i excursionistes, començaran a fer les seves aportacions en relació al tema. Per exemple, es ressaltarà el seguit de torres, que ja s'esmentaven, pels investigadors rossellonesos de principi del segle XIX i les que es situen als Pirineus catalans. Excursionistes visitaran i comentaran algunes d'aquestes torres per aportar el seu granet de sorra, però, serà una aportació nímia car no tenen una gran fiabilitat, i cal reiterar que no utilitzen mètodes arqueològics o tècniques científiques adequades per un estudi de rigor científic. El seu discurs recau en que la gran majoria de torres són iguals i presenten les mateixes característiques, i que per tant, analitzant-ne una queden totes documentades. Igualment, tampoc concreten l'origen i la funcionalitat de les torres, però les vinculen amb la Reconquesta a l'Edat Mitjana (Bosch de la Trinxeria, 1978). També es parla sobre diferents orígens i

cronologies¹. S'evidencia a través de documents històrics on es presenta un ús dels fars amb la funcionalitat de sol·licitar auxili i avistament de l'enemic² (Bastardas *et al.*, 1991). En estudis posteriors s'aportaran noves dades en quant a la cronologia d'aquestes estructures, s'allunyan bastant de l'Edat Mitjana situant l'epicentre del problema en l'època antiga. Sobretot, per la seva composició es dóna especial importància a la Torrassa del Moro, Llinars del Vallès.

Com s'ha vist, aquest origen de la problemàtica és un debat amb poques bases científiques que es fonamenta en la historiografia i la observació de camp en la seva major part. Unes fonts documentals que no es sap si són primàries o secundàries en el segle XIX. Molts dels investigadors o estudiosos que intervenen, doncs, són aficionats i enamorats per la història i els vestigis amb una mentalitat molt romàntica, la qual cosa deriva a una opinió molt subjectiva de les estructures a analitzar.

És a partir del segle XX, amb la consolidació de diferents disciplines com l'arqueologia i la història, que el tema agafa un relleu amb un caràcter més formal i científic. La problemàtica involucra molts investigadors i investigadores amb múltiples perspectives i opinions. Per un costat, es distingeix aquelles persones que pensen en un origen clàssic de les torres, dividint-los en si són d'origen autòcton (ibèric), oriental (cartaginès) o romà. I per l'altre costat, aquelles que les designen a l'Edat Mitjana, ja siguin de tradició comtal-cristiana o de tradició àrab-islàmica.

Durant la primera meitat del segle XX s'afegeixen diferents autors al debat, i no només el centren a Catalunya sinó que també a diferents zones de la Península Ibèrica. Es donen a conèixer les construccions de planta el·líptica de Foios (Llucena, Castelló) i Torre Cremada (Valdetormo, Terol) situades en una cronologia ibèrica (Martí, 2007, 191).

L'element principal que marca la discussió és la funcionalitat de les torres i el paper que adopten dins el territori i el seu camp visual. Es classifiquen com a torres talaies d'atribució romana de planta circular, semicircular o rectangular. A més, s'argumenta que les torres són les fortificacions elementals, essent estructures de dominació amb una

¹ "Aquellas torras construhidas lo llarg de la frontera dels Pirineus y sobre los punts culminants, de construcció antiquíssima.[...] Los uns diuen que foren construhidas pels romans, altres per los goths, altres per los árabes y per fi per los reys de Mallorca." (Bosch de la Trinxeria, 1978, p.228-230).

² *PRINCEPS NAMQUE: [D]e príncep[...]* serà asitiat ho el tendrà sos ene[mics] sitiats, e oyrà algun rey ho príncep contra si venir a combat, e amonestarà la sua terra a el per socorrer, per letres ho per missatges, ho per costums ab que hom sol amonestar lla terra, ço és assaber, per fars, tots hòmens tan cavallers om peons qui ayen edat e poder de combatre, sempre que açò oyan e veuran, can pus i vaç pusquen, li acorreguen. (Bastardas *et al.*, 1991, p.102).

funció única i clara: transmetre senyals i missatges. Es descriu la Torrassa del Moro (Vallès Oriental) com a principal torre, és a dir, el referent de torre romana. Es constitueix la torre com un punt de control i dominació sobre els poblats ibèrics de la zona que l'envolten (Puig i Cadafalch, 1936, 70-73). Les torres fortificades que es presenten en aquesta publicació, entre elles no tenen les mateixes característiques, són diverses tipologies. Això vol dir, que no s'està agrupant, potser, un conjunt d'estructures que entre elles poden no tenir cap tipus de relació. La Torrassa del Moro (Llinars del Vallès), el basament d'una torre a Sant Pol de Mar, la Torre dels Moros (Serós) i la Torre (Castellnou d'Ossor) en són alguns d'aquests exemples (Figura 2).

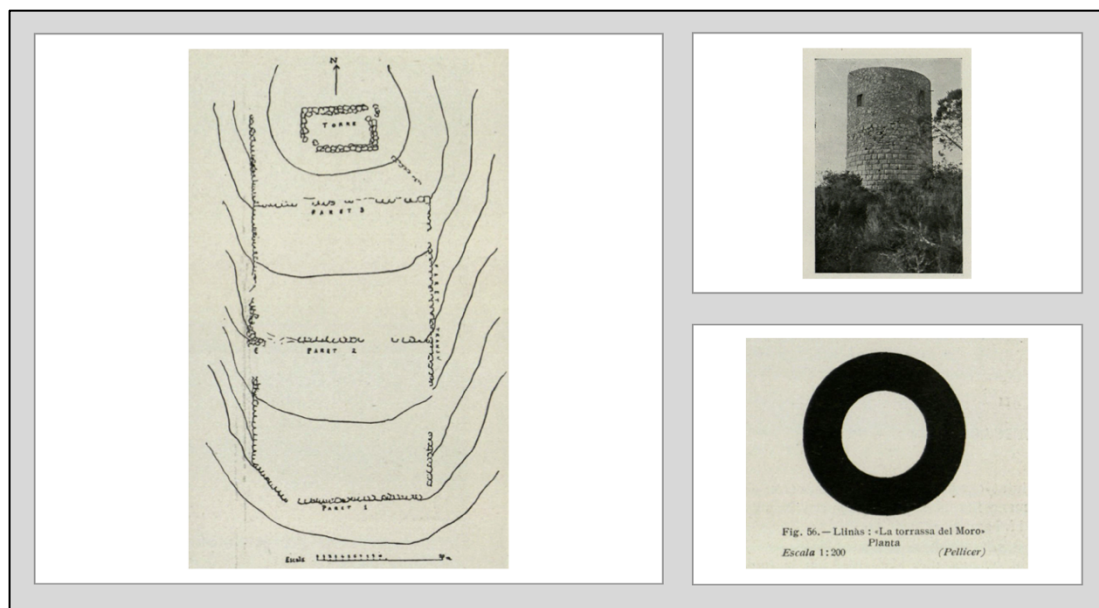

Figura 2: Exemples de fortificacions. A l'esquerra, esbós del pla de la fortificació romana de Sant Pol de Mar; extrem superior dret, vista de la Torrassa del Moro; extrem inferior dret, planta de la Torrassa del Moro. Font: (Puig i Cadafalch, 1936, 70).

Altres autors, discrepen sobre les opinions de Puig i Cadafalch, per medi d'arguments inductius. Parlen sobre l'origen de les torres talaies, les quals provenen d'orient pels cartaginesos. Es centren en que són d'època ibèrica i es basen en les torres d'Anníbal i el seu pas per la Península Ibèrica, per tant, hi ha una existència de les torres abans de l'època romana (Carreras Candi, 1935, 495). Es proposa que hi ha una gran xarxa de talaies antigues que aniria des de Galícia fins a Catalunya o Andalusia, corresponent a les diferents carreteres arreu de la Península i el territori i s'utilitza per argumentar tot el seu discurs diferents branques humanístiques com la història, l'arqueologia i la toponímia. Tot i així, no hi ha una corroboració arqueològica que permeti comprovar aquesta extensa xarxa de fars i torres talaies que es creu que hi ha. Es vol ressaltar la importància del far de La Coruña o Torre d'Hèrcules i la seva situació

geogràfica, en la que hi hauria un control de l'Atlàntic. I consegüentment, es fa una comparació amb les torres de Catalunya i el seu topònim de *far* (Montfar), juntament, als diferents noms que reben sobretot a la zona d'Andalusia (*faro, far, Haro, hariza, Alfara...*). Com per exemple els casos de la talaia de Guebalfaro (Jaén), i la talaia de Jibalfaro (Huelva i Málaga). En la que no es descarta que aquest anàlisi toponímic pugui ser reutilitzat per altres investigadors en un futur i pugui replantejar el concepte de la xarxa de fars. Emperò, no s'ha de dependre de la toponímia només, sense tenir juntament unes bases científiques ja siguin arqueològiques o d'una altra disciplina que o corroborin o contrastin un resultat coherent i sòlid.

S'evidencia a altres investigadors que parlen de les torres ibèriques i que ressalten les accions d'Anníbal. Fent comparació amb les torres de Catalunya i el seu topònim de *far* el qual tindria com a precedent les torres ibèriques, i el nom de *speculae* el qual és traduït al català com a *espill*, mirall³. En el cas català també es documenta la Torrassa del Moro, atribuïda a època romana, la qual fou descoberta per un excursionista el 1883, Celso Gomis. Aquest no n'atribueix el seu origen a cap període en concret però sí que fa referència a que es va usar durant l'Edat Mitjana com a torre de guaita. Tanmateix, tornant a l'opinió que considera les torres de tradició ibèrica, es deixa en segon pla aquest ús medieval i es centra en el seu origen més remot, retornant a l'època ibèrica i romana. També es destaca la Torre del Far de Cardedeu i la de Burriac, amb base medieval però amb vestigis de construcció romana. Fins i tot, en cap moment es vacil·la sobre l'origen d'aquestes estructures les quals han de ser estrictament d'època ibèrica, amb excepcions posteriorment romanes. Es vol destacar en aquest moment l'ús de l'arqueologia en aquestes estructures i que pot aportar molta informació, malgrat que es tracta d'un tema descuidat (Carreras Candi, 1935).

Hi ha altres investigadors que es plantegen un altre origen de les torres talaies. Un origen més llunyà que el plantejat fins al moment. Seguint el model de que hi ha d'haver una xarxa de torres que uneixi el territori i es puguin transmetre missatges i es pugui avisar amb temps de l'enemic i els seus moviments. La situació de les torres és simple, no molt distanciades entre elles, perquè es distingeixi a ull nu les senyals de foc i fum. Es recorre sobretot a les fonts escrites, siguin quines siguin, la qual cosa comporta quin grau

³ CARRERAS CANDI, F.: «Correos y telegrafía óptica ibéricos», *Boletín de la Real Academia de la Historia* 107/2 (1935), p. 495-507. “*Speculae*, en catalán *espill*, en castellano *espejo*, lleva adscrita esta voz la acción de vigilar, dentro la genuína fraseología ibérica. En toponímia tenemos la Sierra de “Espills””, p. 504.

d'imparcialitat hi ha en el tema, i la forma en que s'utilitzen aquestes fonts. En un dels casos, un investigador cita a Góngora el qual fa referència a l'ús de les talaies⁴. S'ha de remarcar que l'ús de les fonts literàries pot aportar una informació molt valuosa però al mateix temps es pot mal interpretar. Les fonts literàries poden ser utilitzades com a fonts, si es sap com tractar-les. Els autors poden haver condicionat a través de la seva subjectivitat el missatge que un investigador científic en vol extreure d'aquesta font literària, i molts cops no es fa un ús correcte. Continuant amb la funcionalitat, apart d'avisar, hi havia diferents tipus de senyals: les que servien per saber la classe d'atac i per saber el lloc d'on venien (Oliver Asín, 1929, 497-500).

Per tant, els recursos que aporten certs investigadors poden no ser del tot objectius i concloents pel que fa al rigor científic de la recerca que es vol desenvolupar. No es relacionen les torres entre elles, només s'assenyala que hi pot haver una extensa xarxa de talaies perquè diferents testimonis i fonts documentals esmenten que hi ha torres al territori. Tampoc es descriuen les torres, ni es fa una tipologia d'aquestes. No obstant, es pensa, com s'ha dit, que el seu origen té lloc a l'extrem oriental del mediterrani i que les torres talaies o alimares peninsulars tenen el seu origen a l'època musulmana. El plantejament que se'ns proposa aniria condicionat potser per la corrent de *ex oriente lux* i el seu difusionisme, en que situa l'origen de molts temes de l'arqueologia a la zona oriental del mediterrani. Aquest cop, l'origen de les torres talaies, ja citat per Carreras Candi, poden ser orientals (cartagineses) o com Oliver Asín proposa també un origen oriental, però amb una gran diferència cronològica classificant-les com a musulmanes, i per tant, a l'Edat Mitjana. Són diferents investigadors de diferents disciplines, però coincideixen en un mateix punt, que són pròpies de l'extrem mediterrani oriental.

La problemàtica es mantindrà i es continuarà incidint en que l'origen serà de tradició antiga, sobretot ibèric, condicionat per la política de la postguerra espanyola. Un debat que s'allunya de l'Edat Mitjana i que torna de nou a situar-se a l'època antiga. Es retorna a la qüestió de si són ibèriques o romanes, però en cap moment, si poden ser posteriors (Martí, 2008, 193). Es continua fent ús de les fonts literàries i històriques, justificant que l'arqueologia no està prou desenvolupada per aportar avenços significatius per poder ampliar la informació, igualment, es remarca que en un futur si que es podrà. Segurament és el moviment polític de la postguerra el que impulsa a continuar classificant

⁴ *Romances de Góngora*, edición de Jose Mª Cossio, publicacions de la *Revista de Occidente*, 1927, pag. 69.

el període de les torres en època antiga, condicionat per la recerca dels orígens de la nació i evidentment, marcar a la població amb una identitat que en aquest cas ve promoguda pel nacionalisme franquista.

És a partir de la segona meitat del segle XX quan es desenvoluparà i se li tornarà a donar importància al concepte de que les torres tenen un origen al mediterrani oriental i que el seu origen vindrà condicionat per diferents comunitats però s'emprarà durant l'Edat Mitjana. Es desenvolupa un concepte recollit en diferents fonts clàssiques sobre la transmissió de senyals, que es sumaran a les tradicions medievals bizantines i musulmanes o cristianes peninsulars (Vernet, 1981, 368-371). Un nou enfoc al problema on es descriu la funcionalitat d'aquestes torres o del que podien ser, i plantejant-ne dos tipus. El primer tipus de sistema seria un estatal i administratiu que ocuparia tot el territori fins a les fronteres. Referint-se a un sistema de transmissió de senyals utilitzat per Bizanci, aquest és conservat i utilitzat pels musulmans un cop les províncies en són conquerides, no obstant, no es té constància s'introdueixi a les altres províncies musulmanes. El segon tipus de sistema és de tipus fronterer i estaria destinat a prevenir incursions enemigues. És aquest segon sistema de transmissió de senyals el que es podria plantejar a l'Al-Andalus aplicant una llista toponímica dels derivats de far i torres de guaita (Ramon Martí, 2008, 195).

De manera paral·lela, hi acostant el tema al territori català, altres investigadors entraran a la discussió centrant-se en la línia de torres que hi podia haver entre Tortosa i Lleida, fent ús, ja, de mètodes arqueològics i enfocant-la sobretot als vestigis i les restes conservades. Es determina que són tres els elements a tenir en compte a l'hora d'aproximar-se i estudiar els sistemes de defensa i comunicació establerts en època islàmica entre Lleida i Tortosa: la línia o línies de torres de senyals i fortaleeses entre Lleida i Tortosa va ser fruit del caràcter fronterer entre els respectius territoris; el màxim rendiment d'aquestes estructures és al segle XII, on el regne de Lleida constitueix un dels punts d'avançada més importants del poder musulmà a la Península; i per últim, les torres van ser construïdes, la major part d'elles, a partir d'altres construccions anteriors, romanes i iberes. Se'ns presenten una complexa xarxa de fortificacions i talaies que segueixen el curs del riu Ebre i la seva vall, i els territoris circumdants (Bassols, 1990). Aquest anàlisi a la zona de la Catalunya Nova accentua la possibilitat de que hi hagués una xarxa de torres, confirmada per les restes analitzades, però el seu ús es situa al segle XII moment de reconquesta de la Catalunya Nova i per tant, la frontera es troba constantment assetjada. Es presenta un conflicte que demana una constant atenció a les

fronteres, això pot justificar l'ús d'aquestes estructures i que es mantinguin operatives per transmetre missatges i notícies sobre la situació del conflicte armat.

Hi ha diversos investigadors medievalistes que fan els seus estudis i anàlisis sobre les diferents torres de planta circular que es conserven a Catalunya, concretament a la Ribagorça, que es situa dins de la Catalunya Vella, atribuïdes a un període comtal, no anterior a la segona meitat del segle X (Ramon Martí, 2008, 195). Igualment, hi ha medievalistes que discrepen d'aquesta suposició i consideren que la construcció seria a les fronteres andalusines poc abans i que seria a partir d'aquí quan podrien derivar a l'àmbit cristià. Un posicionament que genera sobretot molta controvèrsia i que es fa difícil determinar quin seria el seu origen, tenint en compte, que només es tenen les estructures i no hi ha molta presència de cultura material. A més, es parla d'un curt interval d'anys entre els diferents moments d'ocupació, la qual cosa és encara més complex concretar o atribuir un origen, les restes materials són més difícils de conservar i es necessita precisar molt a l'hora d'intervenir arqueològicament, car les fonts escrites no solen incidir en grans detalls de les relacions de frontera.

A finals dels anys 80 i inicis dels 90, no és només dins del territori català que es destaquen els estudis de les torres de planta circular. Castella amb una arqueologia medieval naixent posarà els ulls en aquestes estructures a les zones de Madrid i Sòria. Les descriuen com a torres que controlen els accessos a les valls i hàbitats en època islàmica essent de planta circular, juntament a un accés a elles elevat i que solen tenir dos o més pisos interiors (Caballero Zoreda i Mateo Sagasta, 1990, 65). Com a excepció entre les altres torres identificades al territori català es destaca que aquestes de Castella tenen merlets però que varia entre casos (Figura 3). Es comprova el seu origen, discrepant del plantejament fet fins al moment de les talaies califals, les quals són quadrades i ben fortificades, mentre que les circulars són més petites i podrien pertànyer a una època posterior a la caiguda del califat i a una població denominada com "*confusa e informe*" que hauria patit durant un segle el pillatge i un estat de crisi. Altrament, es considera que la toponímia no pot abraçar tot el conjunt de torres i talaies que hi podien haver, justificant que els topònims fan referència molts cops a accidents geogràfics, i no sobre vestigis (Caballero Zoreda i Mateo Sagasta, 1990, 68).

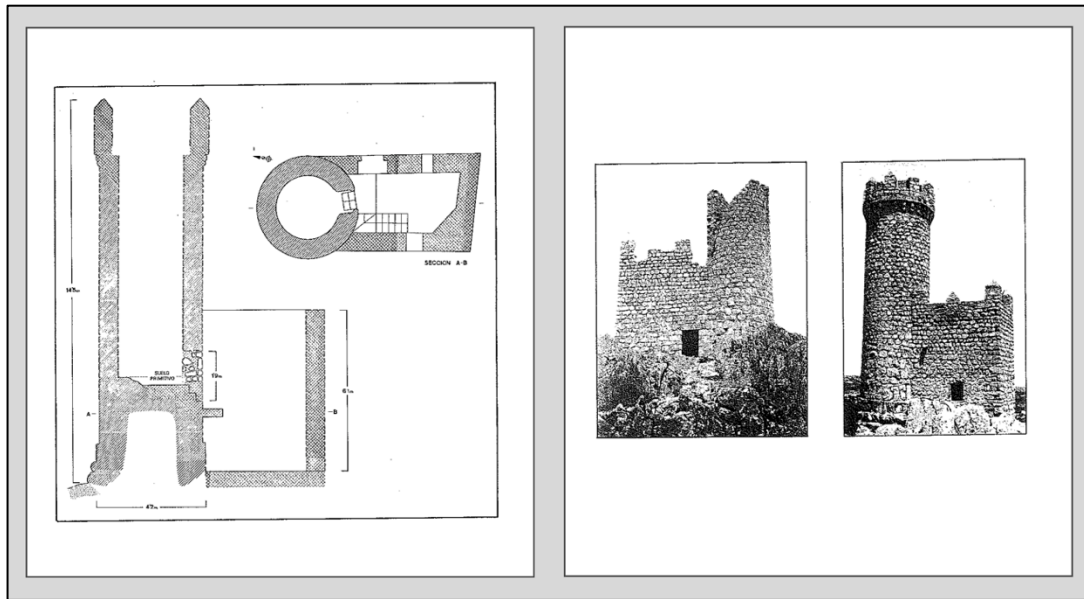

Figura 3: A la dreta vista principal de la Talaia de Torrelodones, Madrid, i a l'esquerra, plànol de secció. Escala 1/100. Font: (Caballero i Mateo, 1990).

Pel que fa a altres grups de recerca, en aquest cas catalans, es duen a terme les primeres excavacions dins del territori de Castelló i Catalunya (Torre de Malpaso, Torrassa del Moro, Torre de la Móra i la Torre del Far). La situació és diferent a la zona de Castella, car aquí a la majoria de torres de la Catalunya Vella se les ha denominat com a romanes republicanes, pel tipus de construcció i el seu topònim (Ramon Martí, 2008, 196). La pràctica arqueològica posterior ha desmentit la gran xarxa de telegrafia òptica proposada anteriorment, a partir de la sèrie de topònims i derivats de *pharus*. El punt més destacable és que moltes de les torres estudiades a través de la toponímia i l'arqueologia semblen presentar una similitud entre elles. Aquesta similitud es mostra en l'espai on es troben situades, és a dir, llocs alçats i ben condicionats pel terreny i accidents geogràfics, la qual cosa permet un domini visual del paisatge i el territori. Així doncs, l'arqueologia ha aconseguit, en certa manera, desmentir la total atribució de les estructures com a torres d'època antiga. No obstant, en diverses torres talaies la base podria ser ibèrica o romana, però la seva cronologia i les darreres investigacions les posicionarien al segle VIII.

Un altre punt important, és la forma en que diferents grups de recerca han aplicat la toponímia per fer un estudi dels fars i els seus derivats. Per això, cal basar-se en les fonts escrites i documentals, i també aquelles cartogràfiques. Fent un estudi regressiu i minuciós es pot treure informació molt valuosa. En aquest cas cal, en primer lloc, situar cronològicament la primera menció d'un far interior. El primer far es tracta del Monte Faro, documentat per la monarquia asturiana, on el rei Silo el concedeix a un grup de monjos, és del 775, poc abans d'iniciar-se les intervencions carolíngies dins de la

Península.. Avui dia, el topònim ha desaparegut però es pot localitzar entre els límits provincials d'Oviedo i Lugo, a prop de San Tirso de Abres i Trabada. Amb aquest exemple i molts d'altres, es pot concebre una idea i veure que aquestes estructures es disposarien al llarg del territori durant els temps de la conquesta d'Al-Andalus on tindrien la funció de transmissió de senyals en el territori (Ramon Martí, 2008, 199). L'estudi es focalitza en la toponímia la Península i part del sud de França, Pirineus Francesos, on s'engloben un mínim de 150 casos, i uns 40 dins de l'àrea catalana. Parteixen de les bases toponímiques constituïdes per investigadors que van des de la primera meitat del segle XX fins als anys 80-90.

La diversitat toponímica arreu del territori genera confusió a l'hora de determinar l'existència d'aquestes estructures. Apareixen topònims relacionats amb el terme *far* però un cop analitzats arqueològicament no presenten cap evidència de construcció. És així com, s'ha de compaginar la recerca toponímica, amb una recerca bibliogràfica i arqueològica al mateix temps. Els termes són englobats en dos camps: els termes més específics i els termes més genèrics. Dins dels termes més específics es destaquen els mots *manar / manara, tali'a / tali', nazur / nazra / manzara*, aquests guarden una relació més directa amb el procés de transmissió de senyals. Pel que fa als termes més genèrics, presenten més confusió car són més ambigus, aquests són els termes de *ribat / ràbita, burj, maharis i manzil* (Ballestín Navarro i Viladrich, 2008, 316-317). Es fa un acostament a través de diferents lectures medievals musulmanes que permet entendre millor aquest ús de les senyals de transmissió. Aquestes xarxes de transmissió de senyals eren complementades amb missatgers, correus i coloms. No obstant, no hi ha cap text andalusí o de la zona del Magreb on es pugui identificar un sistema de transmissió de senyals òptics d'aquesta envergadura. Tot i així, s'ha de tenir en compte la hipòtesi que defensa R. Martí en relació a les torres de senyals associades als topònims, els quals la seva etimologia té a veure amb punts de llum (*far, faro, Alfaro, al-manar...*). Aquests tenen la funció de defensa davant del poder islàmic durant la conquesta musulmana i la ocupació dels territoris.

A tall de recapitulació, són fin avui dia aquests els diferents estudis i informació que es tenen sobre les torres de guaita de planta circular. Un tema de debat molt controvertit fins a l'últim moment on no es veuen clares les diverses teories plantejades. Des del primer moment en que es va originar a la zona del Rosselló per dos estudiosos durant al segle XIX fins als darrers anys a l'actualitat. El que queda clar és que es presenta un seguit de torres que poden o no estar relacionades entre elles. Igualment no queda

definida quina funció desenvolupen dins del context històric baix-medieval, així com el seu origen o construcció.

La Torrassa del Moro

Contextualització d'una torre al Vallès Oriental

En aquest apartat es vol tractar de contextualitzar el territori circumdant a la Torrassa del Moro, tant de manera geogràfica com socio-econòmica, al temps que realitzem una anàlisi del paisatge històric. Ara bé, per poder estudiar-ho, es necessita recórrer a les fonts escrites i documentals, sobretot els mapes. Són de gran rellevància per dur a terme una descoberta dels paisatges del passat. A més, s'ha de saber entendre i saber datar els topònims, la qual cosa permet una millor lectura del paisatge (Bolòs, 2006, 94). A través d'un estudi regressiu del paisatge es pot veure com evoluciona i de quina manera es pot determinar la seva organització i estructura.

El cas d'estudi es troba ubicat al Vallès Oriental. La comarca està conformada per dos sistemes muntanyosos: la Serralada Prelitoral i la Serralada Litoral, separats per la Depressió Litoral fins al límit del riu Llobregat (Figura 4). La plana vallesana constituïda per una orografia i relleus seus, permet que es desenvolupin diferents nuclis de població al voltant de tot aquest territori, i sobretot en els punts propers on hi ha afluença d'aigua. El cas d'estudi, la Torrassa del Moro, es situa entre els municipis de Cardedeu i Llinars del Vallès, i pertany a aquest darrer. Emplaçada a la falda de la Serralada Litoral té un posicionament estratègic i únic amb vistes de tota la vall i la seva extensió. Geogràficament es troba al turó de can Bordoi a 403 m. d'alçada, entre els camins del Coll i de can Bordoi, en el punt més alt de la carena i domina visualment les comarques del Vallès Oriental i el Maresme (coordenades 41°37'06"N i 2°23'09"E; U.T.M.:448942/4607834) (Sánchez i Campoi, 2008, 125).

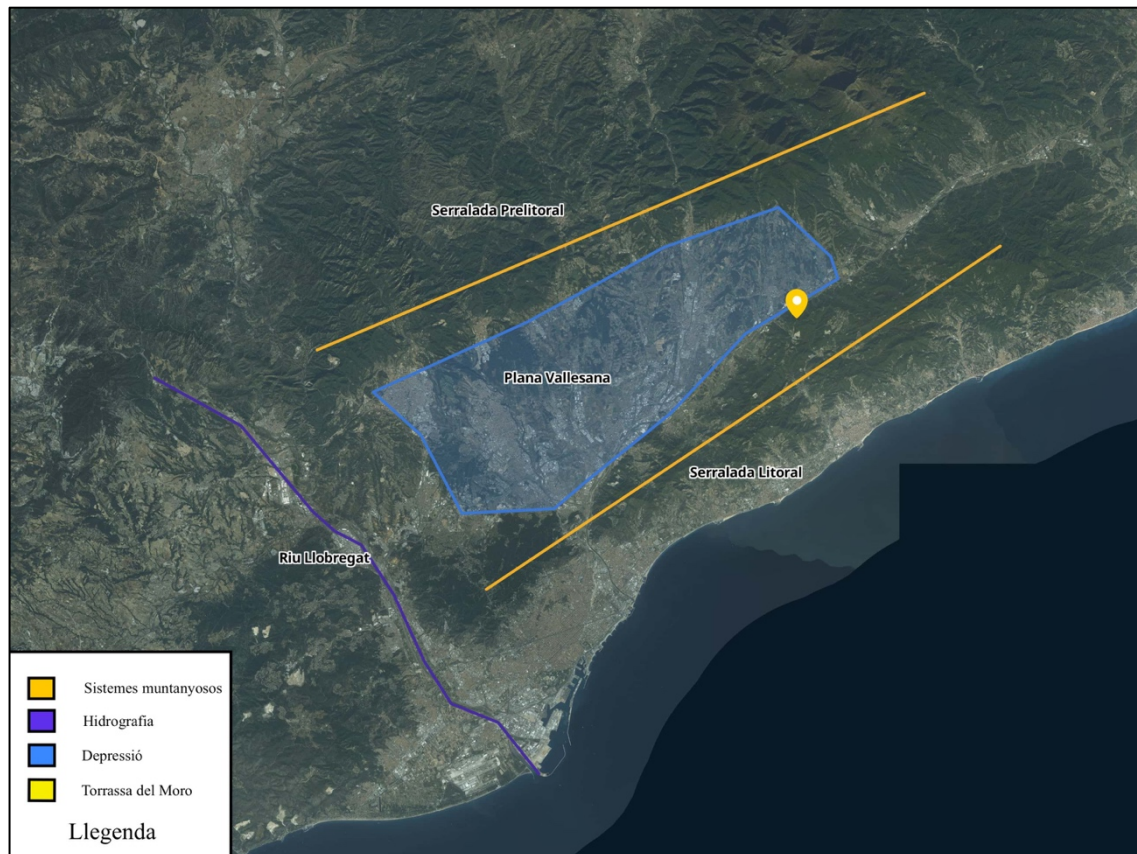

Figura 4: Mapa de la geografia del Vallès Oriental i la situació de la Torrassa del Moro. Font: O. Marco (Base cartogràfica del ICGC amb l'eina codi obert MapHub <https://maphub.net>)

El Vallès Oriental en les tres darreres dècades ha sofert grans canvis antròpics i paisatgístics que han deteriorat, o bé, complicat la recerca i l'anàlisi del paisatge a causa de les noves estructures. Hi ha hagut una àmplia destrucció d'àrees agràries, la qual cosa no ha permès aprofundir la recerca des de la perspectiva arqueològica sinó que s'ha hagut de basar en les diverses fonts documentals (bibliografia, Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya, cartografia històrica, fotografia aèria i ús d'eines SIG) (Flórez, 2010, 267-268). Per tant, si des d'un primer moment la informació més evident, què és l'arqueològica, queda afectada serà més difícil interpretar el paisatge i per tant elaborar un fil coherent.

Per bordar la contextualització econòmica i el paisatge històric, com s'ha explicat prèviament, s'ha de recórrer a les fonts documentals. Dins d'aquestes, les que ens aporten més informació ha estat la documentació notarial. S'ha de buscar en aquests aspectes importants com són la producció pagesa (a partir de les descripcions d'alous), el paisatge agrari (a partir de les descripcions d'alous i de l'anàlisi de les fórmules diplomàtiques), les rendes que es pagaven als senyors (a partir dels contractes d'establiment i altres semblants) i els inventaris de despeses senyorials (Vilaginés, 2001, 99).

Es pot recrear a través d'un estudi del parcel·lari que molts dels enclavaments i vies, i alguns dels seus límits es fonamenten en un parcel·lari romà (Figura 5) (Bolòs, 2006, 112). No obstant, mai sabrem del tot els seus límits i la forma o organització d'hàbitat d'aquestes comunitats. És així doncs, com altres autors parlen sobre un paisatge amb una transformació constant que no adoptarà una forma concreta fins al segle X-XI. Durant els segles VII-VIII es consoliden noves fundacions d'establiments, amb diferents espais d'hàbitat i de producció (fons de cabana, sitges i fosses) (Flórez, 2010). Dades procedents d'estudis paleoambientals ho confirmen a través de desforestacions importants, l'expansió de les pastures i un índex elevat d'incendis (Riera, 1994). Cal destacar que el segle IX es convertirà en un moment de rellevància en l'àmbit rural puix que s'accentuarà de forma progressiva el poblament coincidint amb una etapa de proliferació d'edifici religiosos (esglésies, capelles, monestirs). Aquestes noves estructures generaran les vies de comunicació que es defineixen en el paisatge del Vallès Oriental durant l'alta edat mitjana.

A més, s'afirma que en el territori del Vallès Oriental els hàbitats eren comunitats petites (*villae*), formades per poques famílies que disposaven de petites parcel·les de terra. Hi havia una àmplia dispersió de les estructures, i se n'han documentat pous, sistemes d'emmagatzematge i alguna necròpolis. No obstant, no tots els autors hi estan d'acord però s'han interpretat algunes d'aquestes estructures com a fons de cabanes. La societat pagesa vivia en habitatges senzills fets de fusta, pedra o tova, coberts de palla i branques (Rius Serra, 1945). Solien establir-se a prop de les rieres les quals proporcionaven zones àmplies de conreu que estaven regades, tot i tenir irregularitats en el seu cabal (Fortó, Martínez i Muñoz, 2006). Hi havia una explotació total del territori i entorn als nuclis d'hàbitat. A prop de les llars hi podia haver un petit hort, i als voltants petites feixes amb vinyes. La tècnica de conreu era en moltes el guaret. Entre els camps cultivats i les àrees més allunyades dels llocs habitats hi havia àrees ermes, anomenades garrigues. Aquestes es podien cultivar ocasionalment a través d'un sistema de cultiu per artigatge. Mentre que l'àrea de prats i pastures, era probable que fossin de possessió col·lectiva, i els boscos eren d'espècies glandífers (alzines i roures) (Vilaginés, 2001, 100-101).

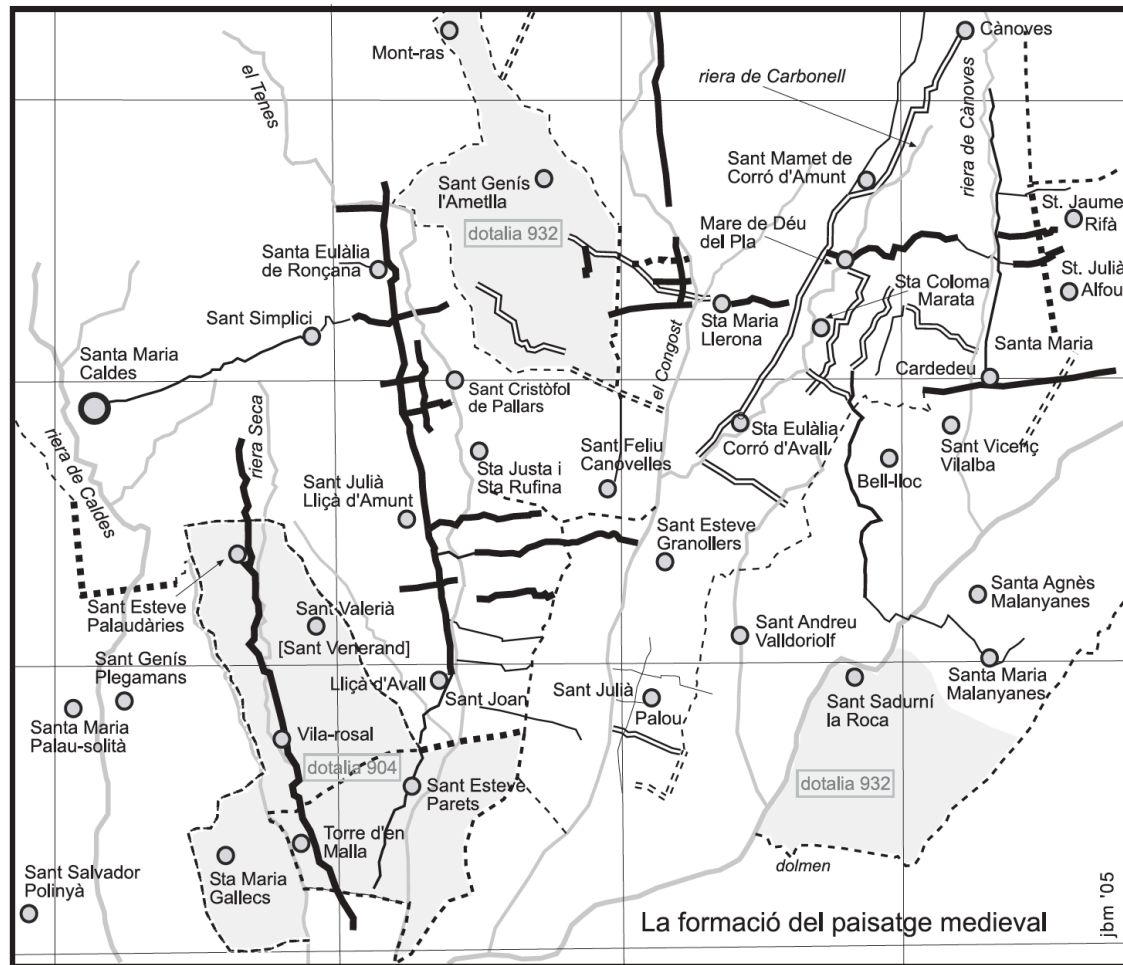

Figura 5: Vies, límits, esglésies i llocs de poblament al Vallès Oriental. Distribució de les diferents estructures religioses documentades al Vallès Oriental entre el segle X-XI. Font: (Bolòs, 2006, 112).

No només s'ha de tenir en compte aquesta situació, sinó també l'economia i dieta pagesa, juntament a la dels poderosos. Aquesta informació permet ampliar i mostrar una nova perspectiva sobre la societat d'aquesta regió. Com s'ha parlat, la pagesia feia ús d'unes eines senzilles i rudimentàries on l'intercanvi econòmic era poc important i estava molt unit a les necessitats bàsiques. Per tant, les àrees ermes, per exemple, eren utilitzades i explotades constantment, és a dir, servien tant de cultiu com de subministrament d'altres beneficis (recol·lecció de baies, fusta, mel, caça, etc.). Tenien un gran pes en aquestes comunitats, tant que en anys dolents servien com a últim recurs de subsistència (Vilaginés, 2001). Els ovicàprids generalment eren els animals que es criaven perquè oferien productes útils als pagesos. La presència d'aquest tipus d'animals està documentada en jaciments arqueològics i a la documentació (Buxó i Ausió, 1986). La dieta pagesa solia ser vegetariana i diversa. Els cereals eren importants i sobretot es cultivava ordi abans que el blat, perquè era més resistent i més fàcil de cultivar. Juntament això hi havia plantacions de llegums, sobretot faves. A més en els horts hi podia haver

fruites com pomes, que no necessitaven molt per ser cultivades i raïm. El raïm rebia un ús diferent, i no era tractat tant per menjar sinó per fer vi. Els ramats produïen lactis com formatge i llet, i a vegades es menjava la carn quan s'havia de sacrificar algun animal. Les restes de peces de caça no solen aparèixer als jaciments arqueològics pagesos, tot i que podien representar una aportació nutricional important en èpoques d'escassetat (Vilaginés, 2001).

En quant als poderosos no hi ha constància de molts documents del Vallès Oriental, però s'han dut a terme estudis contrastant dades amb la comarca d'Osona. Abans de l'any 1000 no hi havia molta aristocràcia prefeudal. Disposaven de grans ramats els quals servien d'aliment, i tenien extenses àrees de pastura que la palinologia i la documentació evidencien. Els ramats estaven constituïts essencialment per ovicàprids, però també hi havia porcs i vaques. Se'ns parla d'una dieta preferiblement càrnia per part de les classes benestants adoptada dels pobles bàrbars invasors (Vilaginés, 2001, 103-105). Igualment es manté un consum de cultiu de cereals i vinyes.

Les diferents dietes i classes socials van afectar d'una manera o altra al paisatge agrari i a la producció. Hi va haver una extensió dels camps de cereals per part dels pagesos sota la pressió de la demanda senyorial. A partir del 1050 es creu que es van reduir els prats comunals, la silvicultura i la cacera que havien complementat l'economia pagesa en època prefeudal. Va ser un període de transformacions rurals i socials que no va deixar indiferent a les comunitats.

La formació de les comunitats i la seva dinàmica de poblament s'ha de tenir en compte també, a partir dels edificis religiosos, és a dir, les esglésies. Moltes de les poblacions es desenvolupen a partir d'aquestes. A més la informació que poden aportar les advocacions permet determinar en certa manera l'origen de les esglésies i a qui estan dedicades: a la Mare de Déu (Caldes, Palau-solità, Cardedeu, Gallecs, Llerona, Mare de Déu del Pla, Malanyanes) i als apòstols (Sant Cristòfol de Lliçà), de les dedicades a sants de tradició visigòtica (Santa Eulàlia de Mèrida, Santa Eulàlia de Ronçana, Canovelles; potser Santa Coloma; Santa Justa i Santa Rufina) o a altres sants de l'antiguitat (Sant Esteve, Sant Esteve de Palaudàries). Són molt poques les atribuïdes als sants introduïts pels francs, com Sant Martí, Sant Sadurní o Sant Genís (Bolòs, 2006, 114).

Per finalitzar aquesta contextualització, s'ha de remarcar els topònims d'origen àrab que hi ha a la zona (Alfou, Rifà, Palau-Solità, Gallifa, Marata). Uns topònims que remarquen que hi va haver una ocupació musulmana al territori. Aquesta presència

islàmica es pot deure al retrocés dels musulmans a causa de la pèrdua de Girona i el seu comtat, afegint també la conquesta de Barcelona.

Característiques de la Torrassa del Moro

Durant l'agost i el desembre de 1994 es van realitzar intervencions arqueològiques a la Torrassa del Moro que van permetre fer una anàlisi exhaustiva i determinar les seves característiques. La part exterior es pot examinar a simple vista sense haver de recórrer a la memòria, o bé, altres documents. A continuació es farà una descripció de la morfologia de l'estructura exterior i interior. Per dur a terme l'anàlisi, tant exterior, però sobretot interior, s'ha hagut de recórrer als resultats de les intervencions arqueològiques, finançades per l'empresa ACESA.

La Torrassa del Moro, situada al turó de Can Bordoï a 403 metres d'alçada, és una estructura de planta circular. S'organitza en tres paraments (parament superior, parament intermig, i parament inferior), que es poden definir com a tres nivells constructius diferents. La base de la torre constitueix un diàmetre de 9'3 metres de màxim amb uns murs de 2 metres de gruix (Figura 6).

El parament inferior està format per nou files de carreus rectangulars, disposats sobre una banquetta de pedra irregular que s'adjunta al substrat natural granític. El diàmetre exterior és de 9'34 m, citat prèviament juntament al seu gruix, mentre que el diàmetre interior correspon a 5'5 m i tot aquest conjunt fa 4'15 m d'alçada. És una estructura circular que forma un volum cònic a l'exterior i a l'interior crea un espai cilíndric (Sánchez i Campoi, 2008, 126-127). El parament constructiu intermedi està format per pedres de mida mitjana i irregulars unides per morter de calç. No es troba en tot el perímetre de l'estructura. Va variant i per tant no es pot determinar una alçada mínima o màxima. Cal afegir que es perd a les cares est i oest. El parament superior està compost per pedra petita de forma irregular i lligada amb morter de calç. Es defineixen un conjunt de quatre finestres o obertures construïdes amb maó i situades cadascuna en els diferents punts cardinals. Junt al parament intermedi, el parament superior fa 4 metres d'alçada (Sánchez i Campoi, 2008, 126). Es destaca de la intervenció exterior de la torre un edifici baix-medieval adossat, juntament a diferents fragments de de *dolium* romà i ceràmiques oxidades barrejades amb ceràmiques baix-medievals i d'època moderna, tots en una estratigrafia molt alterada per remocions.

Figura 6: Vista panoràmica de la Torrassa del Moro. Font: Josep M. Ventura
<https://torrassa.blogspot.com/2014/01/fotografies-de-la-torrassa.html>

Estratigrafia

Pel que fa a l'interior de la torre i les intervencions que es van dur a terme s'han pogut diferenciar diversos nivells (modern, medieval i antic). Juntament això, el material arqueològic trobat és residual i fragmentari. Segons els estudis de les intervencions es destaca només a l'entrar un pou situat quasi al centre, car es troba desplaçat lleument direcció nord, d'uns 6 m. de fondària. Aquest està excavat directament a la roca, sauló, i connecta amb un corredor d'1'60 m. i de gairebé 3 m. de llargada. El corredor queda tallat abruptament per un aflorament de granit. No hi ha gaire a destacar de les troballes del corredor, es basen en restes de runa i fustes de factura recent. Es presenta la possibilitat de que el corredor i el pou fossin excavats en l'última reconstrucció de la torre al 1906, tractant-se d'aquesta manera d'un moment posterior i modern (Sánchez i Campoi, 2008, 127-128).

Durant l'inici de l'excavació es descriu un estrat modern i superficial de runes compost per morter, teules i pedres petites, que cobria part de l'estrat geològic de sauló. L'estratigrafia antiga i medieval s'estructura en quatre estrats horitzontals (u.e. 40, 41, 45 i 46) i un altre estrat (u.e. 43) (Figura 7). L'estrat 40 està constituït per fragments de ceràmica oxidada de tipus ibèric i ceràmica grisa amb una cronologia incerta, a més a més d'un fragment d'àmfora. També es troben dos fragments de *tegulae* i set de teula tipus aràbic, però es situa l'estrat cronològicament a partir d'una vora de ceràmica vidriada

melada baix-medieval. Aquesta es data i és contemporània a l'edificació adossada de l'exterior. L'estrat 45 és molt petit i es localitza dins de l'estrat 40. Està format per una alta concentració de cendres i una vora de ceràmica gris medieval. De l'estrat 41 hi ha poc a destacar ja que els materials trobats són d'època antiga i l'estrat que el cobria era la u.e. 40. Pel que fa a l'estrat 46, és considerat com un nivell corresponent al moment de construcció de la torre perquè hi ha una forta presència de granit i es sobreposa al substrat geològic natural. L'estrat 46 també reomple en alguns punts, junt a altres estrats, la rasa de fonamentació de la torre (Sánchez i Campoi, 2008, 128).

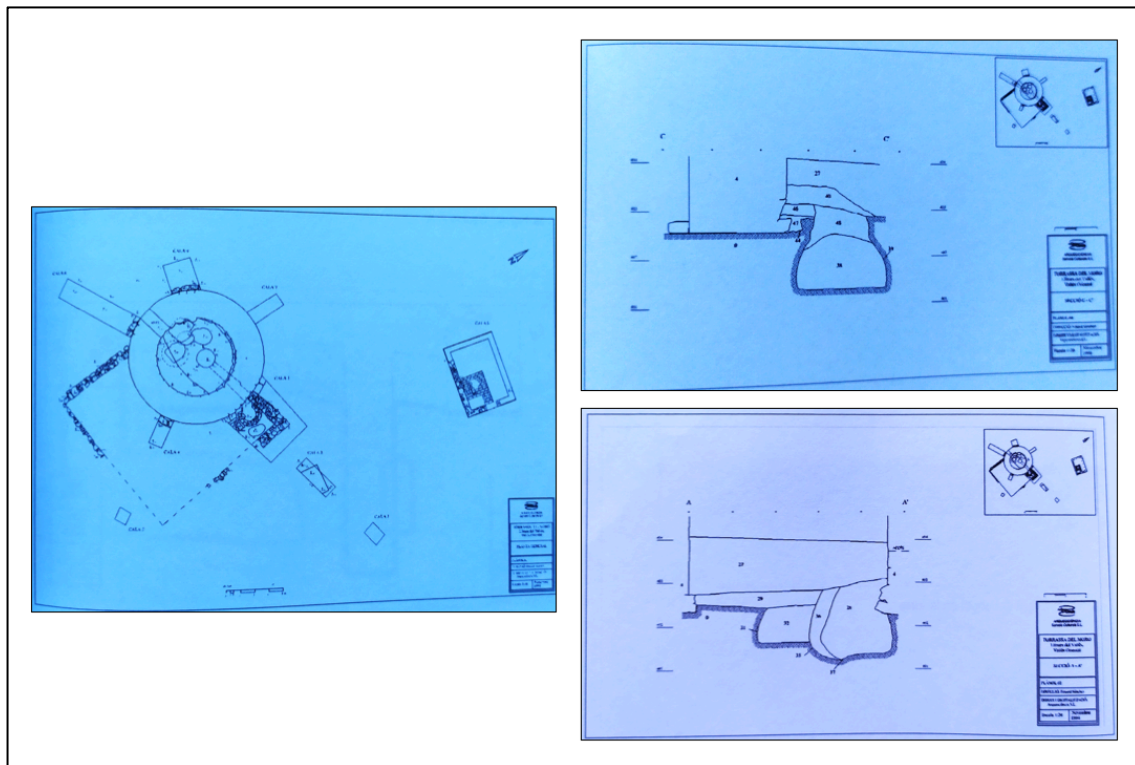

Figura 7: A l'esquerra planta general de la Torrassa del Moro, es pot veure també l'edifici adossat. A l'extrem superior dret, secció C-C de l'estratigrafia de la Torrassa del Moro; extrem inferior dret, secció A-A de l'estratigrafia de la Torrassa del Moro, en ambdues imatges es veuen les sitges i els diferents nivells estratigràfics. Font: (Sánchez i Campoi, 2008, 133-135).

S'han identificat retalls en el subsòl, concretament cinc. Tots els retalls són al substrat geològic i es poden considerar estructures d'emmagatzematge (sitges) excepte per una, la qual no es pot precisar una cronologia concreta però és recent. No es sap l'objectiu d'aquest últim retall però s'ha plantejat alguna proposta com un accés soterrani a l'interior de la torre (Sánchez i Campoi, 2008, 129). Una de les sitges que destaca és la 35 per un fragment de ceràmica vidrada i es diferencia de les altres per la seva morfologia en forma d'ou i el seu fons, i que no és troncocònica com les altres. S'associa amb l'edificació baix-medieval exterior. En general, es poden situar les sitges en diferents cronologies: una d'època romano-republicana, dues alt-medievals i una baix-medieval.

D'aquesta manera es pot limitar la presència de troballes ceràmiques d'època antiga ja que només destaquen alguns fragments de *dolium* i *tegula*. Tot i així, és més abundant la terrissa alt-medieval diversificada al jaciment, no obstant, el material inventariat correspon al període baix-medieval. Per tant, no es podria confirmar datar la torre com a romano-republicana.

Estat de la qüestió i situació d'un sistema de torres

La Torrassa del Moro a grans trets serveix com objecte d'estudi i de referència en aquest tipus d'estructures a Catalunya. Essent la més ben conservada, però també una de les que menys fiabilitat ha aportat en quant a la cronologia. La torre de Llinars del Vallès no és l'única, hi ha un seguit de fars i estructures que són analitzades i presenten característiques similars que han permès en conjunt extreure conclusions respecte a la cronologia i moments d'ocupació.

Figura 8: Imatge de la Torre de la Mora o Torre del Far de Sant Feliu de Buixalleu després de la neteja superficial, i en el moment d'iniciar-se l'excavació del segon nivell. Font: Memòria de la prospecció efectuada a la Torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu) – M. Mataró Pladelasala, J. Tura Masnou i J. M. Rueda Torres.

La Torre de la Mora, anomenada també Torre del Far, es troba al turó de Gaserans a 350 metres d'alçada sobre el nivell del mar en el terme municipal de Sant Feliu de Buixalleu (La Selva). Domina visualment el parc del Montseny i el Montnegre per on passava la Via Augusta, i els diversos accessos que hi podien haver a l'entrada del

Montseny direcció Montsoriu (Tura i Mateu, 2008, 139). Igual que la Torrassa del Moro, presenta indicis d'ocupació ibèrica, es distingeixen les estructures perimetrals de diferents espais rectangulars i del que podria haver sigut un mur de tancament (Martí, 2005, 2008, 174-175, 140-141). Pel que fa a la torre en si, el seu diàmetre és de 9'5 metres l'exterior, i de 5'7 metres l'interior (Figura 8). Hi ha una presència elevada de material ceràmic alt-medieval localitzat a l'interior de Torre de la Mora. Es té una cronologia poc precisa d'aquests però els investigadors els situen entre el segle VIII i el segle X (Tura i Mateu, 2008, 147). A més, es realitza una datació radiocarbònica dels materials constructius de la torre, concretament les bigues de suport d'un sostre de fusta, amb una data aproximada (891 AD). Els resultats de les diferents intervencions i investigacions permeten concloure que l'ús de Torre la Mora és a finals del segle IX. La torre deuria tenir un gran control visual del paisatge, és a dir, de les zones de pastura, conreu i altres. No obstant, el seu desús i destrucció segurament vindria condicionat pel castell de Montsoriu (Figura 9/10).

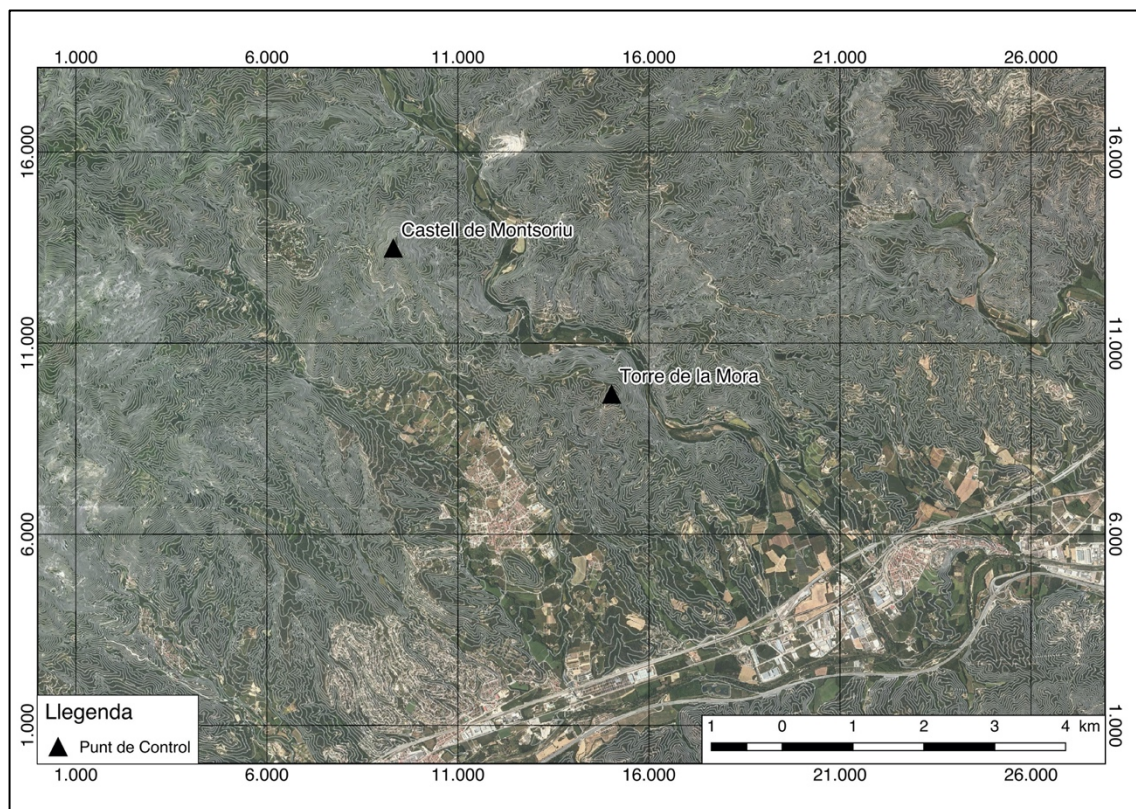

Figura 9: Situació de la Torre de la Mora vers el Castell de Montsoriu, i com la localització del darrer podria haver inferit en la destrucció de la Torre de la Mora. Font: O. Marco (Base cartogràfica QGIS 2.14 - <https://qgis.org/en/site/>)

La Torre de Malpaso està ubicada a un turó sobre 450 metres del nivell de mar a la zona de ponent de la muntanya de Malara dins del terme municipal de Castellnovo, Castelló. Té un control visual de l'horta de Sogorb i de Castellnovo. Juntament això, té

connexió directa amb els cims que envolten el territori (Serra Calderona, castell de Xèrica i les muntanyes de Sot de Ferrer). La torre rep el nom a partir del jaciment arqueològic d'època antiga, és a dir un despoblat ibèric i una cova a les immediacions. Les seves dimensions són les mateixes que les torres ja esmentades i edificada amb blocs grans de pedra, i de la mateixa manera que a la Torre de la Mora es distingeix un repeu de mur que podria servir d'embigat de fusta per un pis superior. Les conclusions de les intervencions van desembocar en que hi hauria un període d'ocupació breu amb una cronologia al voltant dels segles VIII-IX. A més, es destaquen diverses torres petites en valls menors, dins de l'espai visuals de la Torre de Malpaso, de planta circular, i se'ls hi adossen edificis fortificats que són abandonats als segles X-XI (Martí i Selma, 2008, 175). A partir d'això es podria plantejar que hi hauria una xarxa menor de fars i torres de senyalització i control del territori a la zona, però que no seria emprada durant un temps llarg, sinó més aviat breu.

La Torre del Far de Santa Coloma de Farners, La Selva, es localitza en el cim El Far, que forma part de la Serra d'Argimón. Situada a 587 metres sobre el nivell del mar, la seva base conforma 9'60-9'80 metres de diàmetre exterior i 5'60-5'80 de diàmetre interior. El gruix dels seus murs va des dels 2 i 2'20 metres, formada per grans blocs de granit amb una lleu presència d'encoixinats, i altres pedres més petites lligades amb morter de calç. La seva conservació permet delimitar el perímetre de l'edifici i els murs es conserven en una alçada d'un metre aproximadament (Folch, Gibert i Llinàs, 2008). Les intervencions van permetre enregistrar els diferents estrats d'enderroc i d'ús del sòl. En quant al material arqueològic, hi ha poca presència ceràmica i és homogènia. Aquesta té característiques oxidoreductores i comparada amb altres jaciments de la zona (Torre de la Mora o Torre de Malpaso) es data en el segle VIII. Els resultats dels estudis de la Torre del Far de Santa Coloma de Farners descarten la possibilitat d'un origen d'època ibèrica a causa l'absència de material, i situant-la cronològicament dins de l'Alta Edat Mitjana i de l'estat omeia (Folch, Gibert i Llinàs, 2008, 159).

És al municipi de Beuda, la Garrotxa, on es situa la torre del Far o castell de Falgars a un dels cims de la serra del Mont o Sant Llorenç de Sous a 978 metres per sobre el nivell del mar. La seva posició permet controlar visualment la plana empordanesa i la comarca de la Garrotxa. La base de la torre està formada per grans blocs encoixinats. És un jaciment amb una cronologia extensa que va des de l'ibèric ple, passant per l'època romano-republicana i baiximperial i finalment una etapa medieval enregistrada al voltant del segle X. De la mateixa manera que la Torrassa del Moro, el castell de Falgars presenta

una estructura annexada a la torre. Les intervencions realitzades destaquen que la torre estava en ruïnes durant la fase d'ocupació medieval, no obstant, la construcció de l'edifici adossat a la torre planteja la possibilitat de que la ocupació es degui a un ús de control de la zona i per tant de la torre (Pratdesaba *et al.*, 2017, 107-109). És a dir, la torre podria haver estat conservada en part i haver sigut reutilitzada juntament a l'edifici construït. Tot i així, la cronologia aportada pel material arqueològic la situa a partir del segle X fins al segle XIII. Aquestes datacions l'allunyarien de les altres torres, citades anteriorment, car no serien contemporànies cronològicament. No obstant, es sembla seguir la mateixa tècnica de construcció que en les altres torres i la reutilització de materials constructius.

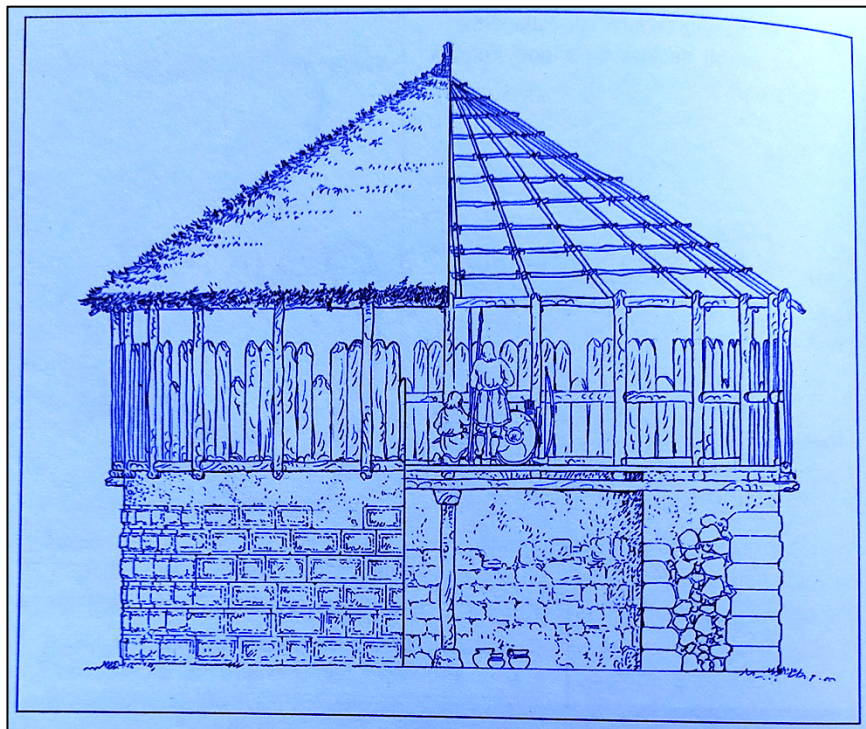

Figura 10: Restitució idealitzada de la Torre de la Mora, a finals del segle IX. Il·lustració de Francesc Riart. Font: (Tura i Mateu, 2008, 154).

S'ha de tractar també, altres torres que presenten similituds a aquestes torres. A la zona de la Catalunya Nord es destaca el cas més septentrional, el Far de Talteüll. No s'han fet intervencions arqueològiques, però si estudis de diferents investigadors i se li acabat donant una cronologia del segle XIII (Bosch de la Trinxeria, 1978). L'estructura es troba a 570 metres sobre la plana rossellonesa. La seva situació geogràfica la determina com un punt de control del territori i de la seva defensa, requerint d'altres torres menors, de les quals no es té constància per entaular una relació amb els fars gironins (Martí, 2005, 178). Respecte a la cronologia no aporta cap tipus de relació a les torres ja citades, doncs, es tracta d'una construcció posterior. Si més no, si es duen a terme intervencions

arqueològiques o es realitza un estudi minuciós de la zona on es troba, segurament, es podrien treure unes conclusions que permetrien determinar l'origen.

Dins de Catalunya hi ha altres fars dels quals no hi ha constància arqueològica però sí toponímica. Un exemple és el municipi Far d'Empordà, a l'Alt Empordà, on a la zona més alta del poble es situaria la torre. Es coneix el municipi o bé enclavament des del 844. La construcció de l'església al segle XIII pot haver reutilitzat blocs ben tallats d'un altre edifici (Martí, 2005, 178).

En altres paraules, hi ha més presència de fars documentats en topònims que estructures registrades. Si més no, perquè no s'ha fet un estudi exhaustiu toponímic o del paisatge que hagi permès fer posteriorment intervencions arqueològiques per donar llum a les múltiples qüestions que han anat sorgint. Per exemple, a la Garrotxa es destaca el castell de Falgars, ja esmentat, però també es fa al·lusió a un vèrtex documentat al segle XI amb aquest nom a la zona de muntanya de la Cot de Santa Pau a uns 800 metres d'alçada (Martí, 2005, 178). A la comarca de la Selva s'hi troben dos fars, el de Santa Coloma de Farners i el de Sant Feliu de Buixalleu, els quals estan en connexió visual i connectarien amb els propers a les comarques de Barcelona. Igualment, també es documenten dos fars més: un situat a Sant Martí Sacalm perquè s'enregistra la muntanya del Far i el santuari de la Mare de Déu, que connectaria amb la torre de Santa Coloma i els fars de la Garrotxa (Martí, 2005, 178).

Seguint aquesta línia i correlació de fars i torres s'arribaria al Vallès Oriental on es situa la Torrassa del Moro, essent una de les principals connexions amb Barcelona. Per un altre costat, al Vallès Occidental analitzant la toponímia es destaca i vinculat a la ciutat d'Ègara la documentació d'un far a la serra de les Eimerigues, a la Maurina, Terrassa. El registre toponímic va unit a establiments relacionats amb l'estat omeia. En aquesta zona on es documenta el far, en època baix-medieval s'hi troba un mas. L'estructura d'aquesta torre estaria situat en un lloc estratègic per tenir un control visual de la zona i així poder observar el territori dels plans de la riera del Palau, de la mateixa manera que les planes de Viladecavalls (Soler, 2003, 77).

Convé ressaltar que la presència de fars o torres de senyalització poden quedar ocultes a simple vista i a la toponímia. Així doncs, hi ha assentaments que poden canviar de nom a causa d'un canvi dins de l'organització de l'espai o bé per altres factors. Una bona mostra d'aquests canvis pot ser l'emplaçament de Bellveí conegut com el Far fins al segle XI, quan es va edificar un castell i va canviar de nom (Martí, 2005, 178). Per tant, el nom del Far només es podria deure a que hi havia una estructura de característiques

similars a les ja esmentades anteriorment. A la província de Lleida es conserven restes d'una torre de planta circular situada a Guissona a un turó de 532 metres d'alçada. Juntament això, la població de Montfar localitzada a un cim a 600 metres d'alçada, compleix els requisits per ésser un emplaçament idoni per aquest tipus de construcció.

Tots aquests casos de fars i torres talaies que es troben a Catalunya conformen un paisatge històric excepcional que poden omplir un buit petit del gran sac que és la història (Figura 11). És veritat, que no tots aquests casos poden ser certs, la informació pot ser errònia. Per tant, no s'ha de centrar la recerca en un únic camp o tipus de font, si no que s'ha d'intentar buscar una interdisciplinarietat entre ciències. Si es tenen en compte la majoria de casos, entre molts d'altres que segur que han quedat oblidats, es podria plantejar una xarxa d'estructures de control i vigilància durant l'Alta Edat Mitjana. La gran majoria estarien connectats entre ells permet una ràpida i fàcil distribució de missatges i senyals a través de foc, llum i altres elements.

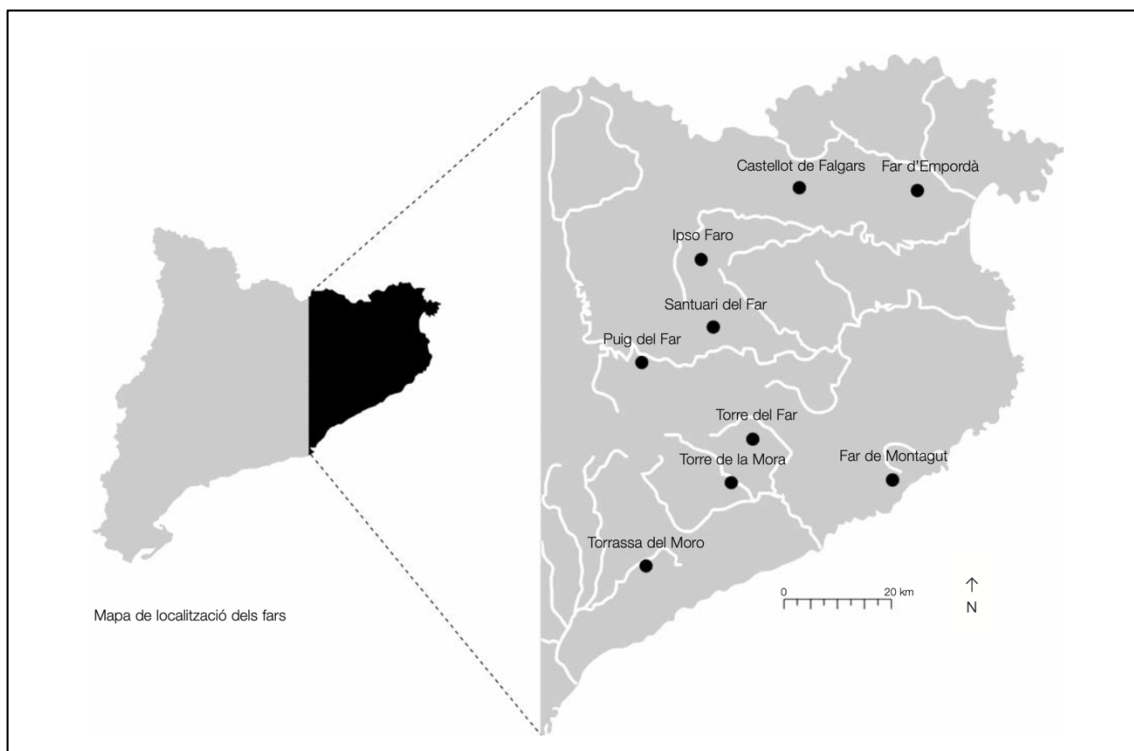

Figura 11: Mapa de localització dels fars de la Catalunya Vella. Font: (Martí, 2007, 31)

La Torrassa del Moro, junt al castell de Falgars, la Torre de la Mora, la Torre del Far de Santa Coloma de Farners, i la Torre de Malpaso, tot i ser aquest últim el més allunyat de tots, presenten unes característiques molt similars entre elles. Totes estan formades per grans carreus i la majoria presenten encoixinat. Tenen un diàmetre idèntic i es pot atribuir una alçada similar entre elles. Les distàncies que hi ha entre torres es mantenen més o menys iguals, excepte en algun cas que varia una mica. Des de la

Torrassa del Moro fins a la Torre de la Mora hi ha 22'7 km, no obstant, són 8'8 km els que separen la Torre de la Mora amb la Torre del Far de Santa Coloma de Farners. També són al voltant d'uns 20 km la distància que hi ha entre el castell de Falgars i el poble de Far d'Empordà. És necessari comentar que a vegades fars no correlatius poden acabar observant-se a una distància d'uns 30 km. En altres punts les distàncies són massa extenses i el relleu i orografia del terreny no compensen la visibilitat (Figura 12). Cal afegir, que podrien tenir un pis superior com es veu en algun dels casos, ja esmentat, fet a partir de material periple i que no s'ha conservat en la major part dels llocs, però que ha deixat evidències en les diferents estructures. Les diferents intervencions que s'han dut a terme a cada lloc han permès treure conclusions i incidir en que es situarien en època musulmana, i fins i tot a la cronologia de l'estat omeia.

	1 - Castellot de Falgars	2 - Far de Montagut	3 - Far Empordà	4 - Puig del Far	5 - Santuari del Far	6 - Torrassa del Moro	7 - Torre de la Mora	8 - Torre del Far	9 - Far serra del Corb
1 - Castellot de Falgars		57	21'96	44	30'6	76'3	55'9	47'6	22'8
2 - Far de Montagut	57		54'3	52	44	48'8	27'1	27'6	54'6
3 - Far Empordà	21'96	54		60	45'6	86	64'4	55'3	43
4 - Puig del Far	44	52	60		15	37'7	27	25'2	22'34
5 - Santuari del Far	30'6	44	45'6	15		45'8	29	22	13
6 - Torrassa del Moro	76	48'8	86	37'7	45'8		22'7	31'3	58
7 - Torre de la Mora	56	27'1	64'4	27	29	22'7		8'8	41'4
8 - Torre del Far	47'6	27'6	55'3	25'2	22	31'3	8'8		35
9 - Far serra del Corb	22'8	54'6	43	22'34	13	58	41'4	35	

Figura 12: Distàncies entre fars. S'assenyalen en ombrejat les distàncies dels fars que no tenen relació visual directa entre sí. Font: (Checa, Folch i Gibert, 2008, 345)

Tot i així no hi ha cap evidència arqueològica que ho corrobori. Per tant s'han de continuar fent estudis per ampliar i tenir més coneixements sobre el tema. Igualment, s'ha de parlar d'un sistema de fars i torres de control al territori de la Catalunya Vella. Aquesta xarxa de comunicació suposaria un canvi respecte les fonts històriques i documentals que es té sobre l'estat omeia a la península, catalogat com a un estat precari, i la situació general de l'Al-Andalus (Checa, Folch i Gibert, 2008, 337). És a dir, es pot plantejar un nou marc històric en relació aquestes estructures que condicionen el paisatge i aprofundir més sobre les situacions locals del territori. Es planteja un problema que de moment no té una resposta concreta. És a través de preguntes i respostes que es veu la solució al problema, no obstant, per cada resposta que s'aconsegueix sorgeixen més preguntes. Llavors, com es pot aconseguir una resposta que no vingui condicionada per una

subjectivitat o suscitar hipòtesis sense tenir dades concloents, si s'està proposant un sistema d'estructures repartit per un territori, en el qual no hi ha evidències que incideixin en una cronologia específica, i consegüentment, s'estableixi una relació entre casos tant complexa com són les torres de planta circular a la zona de frontera.

Proposta d'estudi i recerca arqueològica de la Torrassa del Moro

En el marc del panorama i la problemàtica que suposen les estructures cal plantejar una continuació de l'estudi d'aquest tema car, tot i haver-se fet estudis recents, es pot treure molta més informació fent ús de les eines i mitjans idonis. Com que tampoc es pot aplicar la mateixa metodologia a tots els llocs, s'ha de centrar la recerca i anar per parts, per així posteriorment contrastar resultats entre casos i extreure'n conclusions. Per aquest motiu la proposta va dirigida a la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès.

En altres apartats s'ha vist que es van dur a terme dues intervencions arqueològiques a la Torrassa del Moro durant l'any 1994, sota la direcció d'Eduard Sánchez i Campoy. La intervenció del desembre es va encarregar d'excavar de manera total l'interior de l'edifici, la qual cosa, va permetre estudiar l'estratigrafia i la materialitat que anava sorgint, juntament a les característiques de construcció que l'estructura presentava. A l'exterior només es van fer vuit sondejos, dels quals es va localitzar i obtenir dades sobre un edifici baix-medieval que estava adossat a l'estructura principal de la Torrassa del Moro. Segons les publicacions, no es dona informació clara de la metodologia emprada per dur a terme els sondejos o altres accions, juntament, a les dades dels resultats exteriors, apart de l'estructura adossada i del poc material superficial que s'ha trobat.

A banda d'això, d'entrada es proposaria una prospecció superficial a peu al voltant de la Torrassa del Moro, dins d'un radi considerable que permetés comprovar si hi ha material a la zona i d'aquesta manera aprofundir en si hi pot haver alguna estructura propera o indici arqueològic. En quant a la prospecció superficial, no és un mètode destructiu, sinó que es pot repetir, a més de ser ràpid i econòmic. Es pot optar per fer una prospecció sistemàtica o total del territori escollit. Aporta informació si es fa ús de tot l'espai o només una àrea concreta. En quant a la tècnica de mostreig, es pot escollir entre un mostreig estratificat, on es decideix quines són les àrees potencialment més productives per prospectar tenint en compte la topografia. O per un altre costat, un mostreig aleatori, on les àrees a prospectar són escollides a l'atzar, i no hi ha una

preferència sobre cap àrea en concret. Si els resultats de la prospecció enuncien un alta concentració de material en un lloc determinat, es pot proposar una segona prospecció. Aquesta segona prospecció podria ser una prospecció geofísica, que asseguraria si hi ha presència d'alguna estructura o d'una acumulació de materials geològics importants. També, un estudi del paisatge a través d'una prospecció aèria per determinar i contrastar indicis en la vegetació. Mitjançant això, es pot fer una cerca dels vestigis que deixi el jaciment i sobrevolar-los a una altitud baixa, per, d'aquesta enregistrar-los a partir de la fotografia.

Un estudi radial de la Torrassa del Moro aportaria informació sobre la seva localització i composició del paisatge que l'envolta. Essent així, la prospecció, una eina imprescindible per la visió i gestió del terreny i el territori. Una informació preliminar per a la correcta intervenció arqueològica i una futura excavació. A partir de la fotografia aèria es delimitaria si hi ha canvis de color en el sòl, o bé, si és una zona boscosa amb arbres, estudiar l'organització d'aquests en l'espai. Si hi ha hagut accions antròpiques al paisatge aquestes es mostraren a través dels diferents anàlisis i intervencions científiques. L'anàlisi del sòl pot mostrar anomalies en la vegetació i el seu creixement (*crop-marks*). Si s'evidencien estructures negatives aquestes solen presentar un color diferent i més fosc i la vegetació presenta diferents característiques, com pot ser un creixement més feréstec i irregular. S'ha d'acompanyar també amb un dibuix com a interpretació fitogràfica. És més, els canvis que presenta la topografia i les marques en el terreny indiquen algun tipus d'activitat. La fotografia es pot realitzar a través de diferents perspectives com poden ser una perspectiva vertical o una perspectiva obliqua. L'anàlisi de la vegetació o la fauna és un factor important a destacar també, perquè condiciona el *modus operandi* de les persones que hi feien vida als voltants i aporta informació sobre el seu estil de vida. La vegetació canvia en funció de si hi ha hagut canvis i accions en el sòl, i el seu creixement es veurà afectat i es reflectirà des d'un anàlisi visual del terreny.

Per aquest motiu, no només cal centrar-se en la zona propera a la Torrassa del Moro, sinó també, cal tenir en compte els diferents nuclis d'hàbitat que hi havia al voltant d'aquesta. Perquè per molt que hi hagués un control i una presència militar a l'edifici, no es podia subsistir de forma indefinida, i per tant, s'havia de tenir una font de recursos i queviures propera. Així doncs, una recerca a través de les fonts documentals permet localitzar molts cops edificis i estructures oblidats, que han sofert canvis toponímics, arquitectònics o antròpics, entre d'altres. La Torrassa del Moro es situa entre Cardedeu i Llinars del Vallès, dos nuclis de població que es documenten ja a l'Alta Edat Mitjana.

L'eina del Geoportal de Patrimoni Cultural, forma part de la Generalitat i està destinada a tots els usuaris que vulguin consultar el patrimoni de Catalunya, és un recurs bàsic per a començar una recerca a nivell geogràfic, serveix com a carta arqueològica dels jaciments de Catalunya, ja siguin arqueològics i paleontològics, o bé, béns arquitectònics. Facilita quina protecció reben i altres dades com qüestions legals. Cal destacar que les eines SIG beneficien en gran mesura aquest tipus d'estudis del paisatge i faciliten els resultats. Com és el cas de l'Instamaps, que forma part de l'ICGC, i permet fer una edició de mapes i un control molt senzill del terreny i de les diverses estructures que el conformen, es tracta d'un programa senzill i accessible per a tot tipus de persones sense coneixements previs i molt orientatiu a l'hora de ser utilitzat. Per un altre costat, es pot emprar el QGIS, que permet fer una recerca més minuciosa i pot aplicar-se de manera més professional. A partir d'aquest programari d'accés lliure es poden crear mapes i plantilles per l'estudi del terreny i d'una geografia concreta. Si a través d'aquestes eines es poden entreveure edificis que beneficiïn l'estudi del treball, no és necessari un acostament previ o una despesa dins del treball de camp. Permet concretar àrees i si es complementen les eines SIG juntament a les diferents estructures i fonts que hi ha en un

Figura 13: Situació de la Torrassa del Moro i els jaciments que l'envolten. Font: O. Marco (Base cartogràfica QGIS 2.14 - <https://qgis.org/en/site/>)

territori poden arribar a marcar una cronologia d'un jaciment i beneficiar el context de la zona a estudiar (Figura 13). Si la Torrassa del Moro, com les altres torres, presenta una

cronologia o fase d'ocupació musulmana, hi ha d'haver constància a l'entorn de la presència de la societat islàmica. Una comunitat amb unes tradicions i un estil de vida diferent a les altres comunitats cristianes peninsulars. És a dir, si els resultats aporten informació sobre diferents punts amb indicis islàmics o de caire musulmà, reforçaria el plantejament d'una zona de frontera ocupada o controlada per la comunitat islàmica. Altrament, al ser un punt de frontera, la població es veuria afectada per les diferents influències etnològiques i culturals, derivant a una societat més complexa i menys clara de la que es creu.

Com s'ha dit anteriorment, també, la toponímia es un recurs documental important per dur a terme, l'anàlisi del canvi antròpic del paisatge. Totes les fonts poden ajudar, en certa manera, a contrastar dades, juntament a les diferents disciplines que componen la història i l'arqueologia. De la mateixa manera, tampoc s'ha de dependre de les fonts i textos documentals que poden mostrar uns resultats no fiables i poc conclusius si es segueixen al peu de la lletra. No obstant, es pot proposar una nova mirada a través de l'antropologia física o cultural i les seves múltiples branques i no limitar-se només a una disciplina científica. És a dir, es poden contemplar casos d'estudi de societats més recents que presentin similituds en el cas d'estudi i d'aquesta manera facilitar un nou enfoc del problema.

Conclusions

En mirar els objectius que s'han plantejat a l'inici del treball s'ha de dir que han estat assolits en part ja que es considera que en alguns aspectes s'hauria pogut concretar més, però que les dimensions del treball no ho han fet possible, juntament a la situació conviscuda els darrers mesos. L'objectiu principal ha sigut buscar les diverses relacions de les torres de frontera durant els segles VIII-X a dins del territori català, concretament a la zona perifèrica del comtat de Barcelona. S'ha assolit l'objectiu en la major part però ha generat qüestions que de moment no tenen resposta. És a dir, es pot evidenciar que hi ha una sèrie d'estructures de planta circular situades en punts geogràfics alts on es té un domini visual del paisatge, i hi ha un contacte entre aquestes torres, generant la possibilitat d'una connexió visual i comunicativa. Les torres permeten una comunicació directa entre diferents punts del territori català, o més ben dit, de la Catalunya Vella. Així doncs, es podrien vincular les diferents ciutats principals de l'època baix-medieval d'aquesta zona a través d'una missatgeria de foc i fum. Igualment aquestes torres no aporten suficient informació arqueològica per ésser contrastades i plantejades com una teoria sòlida, i

tampoc es disposa de fonts escrites o documentals suficients que ho corroborin. No obstant, s'ha plantejat l'ús de la toponímia com a principal via per a detectar les torres de planta circular a través del terme *far* i els seus derivats. Aquesta opció és vàlida sempre i quan es pugui demostrar la veracitat dels topònims a través de fonts escrites, o bé, per l'arqueologia o altres medis més concloents.

Per un altre costat, s'ha dut a terme un anàlisi el més exhaustiu possible de la Torrassa del Moro per tal de poder entendre la problemàtica que s'ha anat generant al llarg dels anys. L'estudi ha evidenciat uns resultats que no han sigut del tot conclusius, ja que no s'ha aprofundit o ha aportat la informació necessària per extreure'n una resposta resolutiva en quant al problema plantejat. L'accés als diferents articles i fonts sobre el problema ha sigut difícil, sobretot pel que fa al treball de camp que no s'ha pogut desenvolupar a causa de la situació viscuda els darrers mesos – COVID-19 –, això ha impedit visitar el jaciment de la Torrassa del Moro (Llinars del Vallès, Vallès Oriental) i documentar-lo. Conseqüentment, s'ha utilitzat un article amb una informació molt poc acurada sobre la memòria d'excavació, la qual tampoc estava disponible a la xarxa. En quant, a l'anàlisi de l'edifici s'ha pogut veure que presenta similituds amb altres estructures distribuïdes en diferents punts geogràfics estratègics i es manté un control del territori de forma visual. Juntament això, la torre té connexió intervisual amb dues altres torres com són la Torre del Far de Santa Coloma de Farners (La Selva) i la Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva).

El següent punt a considerar és la proposta que s'ha volgut fer en relació a l'estudi de les torres de planta circular. Considerant-les com a estructures de la Alta Edat Mitjana s'ha plantejat diferents tècniques i metodologies per tal d'apropar-se al màxim a la informació disponible. Al contrari que els estudis previs realitzats es vol intentar aplicar una metodologia el més avançada possible per d'aquesta manera entendre millor les dades que s'obtinguin. Hi hagut moments on s'ha vist que no és possible aplicar segons quins mètodes perquè el terreny o orografia no ho permet encara que podrien ser els més idonis. Tanmateix, el que es busca no és només l'estudi d'una sola estructura, la Torrassa del Moro, sinó el complex entramat de torres que hi ha dins de la Catalunya Vella i que puguin ser d'una època alt-medieval. Com que el treball no permet una gran extensió, és per aquest motiu que s'ha centrat exclusivament en la Torrassa del Moro i si les propostes plantejades en aquest cas tenen uns resultats conclusius es vol intentar seguir un mateix mètode per entendre els casos repartits pel territori, ja esmentat prèviament.

En darrer terme, la metodologia emprada per realitzar el treball, però sobretot exemplificar algunes de les propostes o casos de torres circulars, ha sigut interessant i beneficiosa. S'ha fet ús d'una eina on-line per fer algun mapa, però posteriorment s'ha utilitzat el QGIS. Ha sigut una eina de programari lliure molt útil per interpretar el terreny i visualitzar idees. Fent descobrir noves vies d'interpretació i de l'elaboració d'hipòtesis, tot i no saber fer-ne un ús total del programari, ha permès un millorament en l'aprenentatge de les eines SIG.

Bibliografia

- Ballestín Navarro, X. i Viladrich, M. M. (2008) «Foc, fum, torxes i miralls. Senyals visuals a l'època tardoantiga i altmedieval», *Fars de l'islam: antigues alimares d'al-Andalus : actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006 / coord. per Ramón Martí*, p. 287-336.
- Bassols, S. (1990) «Una línia de torres vigia musulmanas», *Al-qantara: Revista de estudios árabes*, 11, p. 127-154.
- Bastardas, J. et al. (1991) *Usatges de Barcelona: el codi a mitjan segle XII: establiment del text llatí i edició de la versió catalana del manuscrit del segle XIII de l'Arxiu de la Corona d'Aragó de Barcelona*. Barcelona : Fundació Noguera. Disponible a: http://cercabib.ub.edu/iii/encore/record/C__Rb1007354__SUsatges de Barcelona. El Codi a mitjan segle XII. __Orightresult__U__X4?lang=cat (Accedit: 11 maig 2020).
- Bolòs, J. (2006) «El paisatge històric de Catalunya a l'edat mitjana: aproximació al Vallès oriental», *Ponències. Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, p. 91-123. Disponible a: <http://mendeley.csuc.cat/fitxers/a336f6bbe00a5342be045ad9e7d8f8a2> (Accedit: 26 febrer 2020).
- Bosch de la Trinxeria, C. (1978) «Records d'un excursionista», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Barcelona : Selecta, 47, p. 421-422. Disponible a: https://cercabib.ub.edu/iii/encore/record/C__Rb1002581__Srecords d'un excursionista __Orightresult__U__X7?lang=cat (Accedit: 4 maig 2020).
- Buxó i Ausió, D. (1986) «Estudi de la fauna del jaciment de Sant Miquel de la Vall», *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, (7), p. 357-412. Disponible a: <http://mendeley.csuc.cat/fitxers/8ec6b45a7fafd7126d18c0ee7a77a400>

(Accedit: 15 abril 2020).

- Caballero, L. i Mateo, A. (1990) *El grupo de atalayas de la sierra de Madrid, Madrid del siglo IX al XI: Madrid, octubre-noviembre 1990, Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*. Comunidad de Madrid, Consejería de Cultura, Dirección General de Patrimonio Cultural. Disponible a: <http://mendeley.csuc.cat/fitxers/c3cc05e968a9bb9dc7af113b5df42596> (Accedit: 5 març 2020).
- Caballero Zoreda, L. i Mateo Sagasta, A. (1990) «El grupo de atalayas de la sierra de Madrid», *Madrid del siglo IX al XI*, p. 65-77.
- Carreras Candi, F. (1935) «Correos y telegrafía óptica ibéricos», *Boletín de la Real Academia de la Historia. Tomo 107, Año 1935*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2012, 107, p. 495-507. Disponible a: <http://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmcvm4x6>.
- Checa, M., Folch, C. i Gibert, J. (2008) «Distribució geogràfica i interconnexió visual dels fars a Catalunya Vella. Un sistema coherent de comunicacions de llarg abast», *Fars de l'islam: antigues alimares d'al-Andalus: actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006 / coord. per Ramón Martí*, p. 337-350.
- Flórez, M. (2010) «Dinàmica del poblament i estructuració del territori a la Laietània interior. Estudi del Vallès Oriental de l'època ibèrica fins a l'Alta Edat Mitjana», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, p. 263-284. Disponible a: <http://mendeley.csuc.cat/fitxers/bd354350dc30a3235307e8d2188cfed6> (Accedit: 26 febrer 2020).
- Folch, C., Gibert, J. i Llinàs, J. (2008) «La Torre del Far de Santa Coloma de Farners (La Selva)», *Fars de l'islam: antigues alimares d'al-Andalus: actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006 / coord. per Ramón Martí*, p. 155-166.
- Fortó, A., Martínez, P. i Muñoz, V. (2006) «Ca l'Estrada (Canovelles, Vallès Oriental): un exemple d'ocupació de la plana vallesana des de la Prehistòria a l'alta Edat Mitjana», *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, (2004-2005), p. 45-70. Disponible a: <http://mendeley.csuc.cat/fitxers/255de7f97bcd69d691961c8b53808fcf> (Accedit: 11 abril 2020).

- Martí, R. (2005) «Fars de terra endins. A propòsit de la Torrassa del Moro», *Laietania*, 16(16). Disponible a: <http://mendeley.csuc.cat/fitxers/e17c8a284c7c2985785445a592e1955b> (Accedit: 1 maig 2020).
- Martí, R. (2007) «Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens», *Arqueologia medieval: revista catalana d'arqueologia medieval*, (3), p. 30-43. Disponible a: <http://mendeley.csuc.cat/fitxers/a25313faec1b9d5ff6d597891463fe9b> (Accedit: 21 gener 2020).
- Martí, Ramon. (2008) *Fars de l'islam : antigues alimares d'al-Andalus : primeres jornades científiques : actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006*. Barcelona : EDAR. Disponible a: https://cercabib.ub.edu/iii/encore/record/C__Rb2101206__Sfars de l'islam__Orightresult__U__X7?lang=cat (Accedit: 29 novembre 2019).
- Martí, Ramon (2008) «Los faros en al-Andalus. Un sistema original de transmisión de señales», *Fars de l'islam: antigues alimares d'al-Andalus : actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006 / coord. per Ramón Martí*, p. 189-217.
- Martí, R. (2019) «Les torres de planta circular de la frontera extrema d'al-Andalus a Catalunya (segles VIII-X)», *Treballs d'Arqueologia*, (22), p. 51-81. Disponible a: <http://mendeley.csuc.cat/fitxers/c93f5958c713055fa8a0626c67c23cb3> (Accedit: 29 novembre 2019).
- Martí, R. i Selma, S. (2008) «El jaciment antic i la talaia medieval de Torre de Mal Paso (Castellnovo, Castelló)», *Fars de l'islam: antigues alimares d'al-Andalus : actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006 / coord. per Ramón Martí*, p. 167-185.
- Oliver Asin, J. (1929) «Origen arabe de rebato, arroba y sus homonimos», *Hispania*, 12(2), p. 216. doi: 10.2307/330891.
- Pous, A. de (1973) *Le pays et la vicomté féodale de Fenollède du VIIIe au XIVe siècle*. Paris : Roudil. Disponible a: http://ccuc.csuc.cat/record=b4227571~S23*cat (Accedit: 10 maig 2020).
- Pratdesaba, A. et al. (2017) «El castell de Falgars: estudi arqueològic d'una torre de guaita des de la baixa república romana fins a l'època medieval», *El castell de Falgars: estudi arqueològic d'una torre de guaita des de la baixa república*

- romana fins a l'època medieval*, p. 95-120. Disponible a: <http://mendeley.csuc.cat/fitxers/e170fdbfc8286de8c5490d9bc85a4d8c> (Accedit: 4 maig 2020).
- Puig i Cadafalch, J. (1936) «L'Arquitectura Romana a Catalunya», *Bulletin Hispanique*. Barcelona : Institut d'Estudis Catalans, 38(1), p. 83-85. Disponible a: http://cercabib.ub.edu/iii/encore/record/C__Rb1161256__Sl'arquitectura romana a catalunya__Orightresult__U__X7?lang=cat (Accedit: 10 maig 2020).
 - Riera, S. (1994) *Evolució del paisatge vegetal holocè al pla de Barcelona, a partir de les dades pol.líniques, TDX (Tesis Doctorals en Xarxa)*. Universitat de Barcelona. Disponible a: <http://mendeley.csuc.cat/fitxers/94fe87683fa5357efddf6f5558bbf829> (Accedit: 14 abril 2020).
 - Rius Serra, J. (1945) *Cartulario de Sant Cugat del Vallés / editado por José Rius*. Barcelona : Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Sección de Estudios Medievales de Barcelona,. Disponible a: https://cercabib.ub.edu/iii/encore/record/C__Rb1158356__SCartulario de Sant Cugat del Vallés__Orightresult__U__X6?lang=cat (Accedit: 14 abril 2020).
 - Sánchez i Campoi, E. (2008) «Ressenya sobre els resultats de l'excavació arqueològica a l'interior de la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès», *Fars de l'islam: antigues alimares d'al-Andalus : actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006 / coord. per Ramón Martí*. Editat per R. Martí. Barcelona, p. 125-138.
 - Soler, J. (2003) «El territori d'Ègara, des de la seu episcopal fins al “castrum Terracense” (segles V-X). Alguns residus antics en la toponímia altmedieval», *Terme*, 0(18), p. 59-96. Disponible a: <http://mendeley.csuc.cat/fitxers/cbd407f8fcde67fbed76a64f46345ca> (Accedit: 5 maig 2020).
 - Tura, J. i Mateu, J. (2008) «Torre de la Mora o del Far (Sant Feliu de Buixalleu, La Selva). Una ocupació alt-medieval al Montseny», *Fars de l'islam: antigues alimares d'al-Andalus : actes del congrés celebrat a Barcelona i a Bellaterra els dies 9 i 10 de novembre de 2006 / coord. per Ramón Martí*, p. 139-154.
 - Vernet, J. (1981) «Historia, Astronomía, Montañismo», *Al-qantara: Revista de estudios árabes*, 2, p. 365-382.
 - Vilaginés, J. (2001) *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallés Oriental*.

Segles X-XII. Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca «Abat Oliba»).

Disponible a: <https://books.google.es/books?id=stnZAAAAMAAJ>.

Índex de figures

- Figura 1: Torre del far de Talteüll, Perpinyà. Vista de la torre en general, junt a la porta d'accés i un mapa de la seva localització. Font: Wikipedia - https://ca.wikipedia.org/wiki/Torre_del_Far _____ 6
- Figura 2: Exemples de fortificacions. A l'esquerra, esbós del pla de la fortificació romana de Sant Pol de Mar; extrem superior dret, vista de la Torrassa del Moro; extrem inferior dret, planta de la Torrassa del Moro. Font: (Puig i Cadafalch, 1936, 70). _____ 8
- Figura 3: A la dreta vista principal de la Talaia de Torreldones, Madrid, i a l'esquerra, plànol de secció. Escala 1/100. Font: (Caballero i Mateo, 1990). __ 13
- Figura 4: Mapa de la geografia del Vallès Oriental i la situació de la Torrassa del Moro. Font: O. Marco (Base cartogràfica del ICGC amb l'eina codi obert MapHub <https://maphub.net>) _____ 16
- Figura 5: Vies, límits, esglésies i llocs de poblament al Vallès Oriental. Distribució de les diferents estructures religioses documentades al Vallès Oriental entre el segle X-XI. Font: (Bolòs, 2006, 112). _____ 18
- Figura 6: Vista panoràmica de la Torrassa del Moro. Font: Josep M. Ventura <https://torrassa.blogspot.com/2014/01/fotografies-de-la-torrassa.html> _____ 21
- Figura 7: A l'esquerra planta general de la Torrassa del Moro, es pot veure també l'edifici adossat. A l'extrem superior dret, secció C-C de l'estratigrafia de la Torrassa del Moro; extrem inferior dret, secció A-A de l'estratigrafia de la Torrassa del Moro, en ambdues imatges es veuen les sitges i els diferents nivells estratigràfics. Font: (Sánchez i Campoi, 2008, 133-135). _____ 22
- Figura 8: Imatge de la Torre de la Mora o Torre del Far de Sant Feliu de Buixalleu després de la neteja superficial, i en el moment d'iniciar-se l'excavació del segon nivell. Font: Memòria de la prospecció efectuada a la Torre de la Mora (Sant Feliu de Buixalleu) – M. Mataró Pladelasala, J. Tura Masnou i J. M. Rueda Torres. 23
- Figura 9: Situació de la Torre de la Mora vers el Castell de Montsoriu, i com la localització del darrer podria haver inferit en la destrucció de la Torre de la Mora. Font: O. Marco (Base cartogràfica QGIS 2.14 - <https://qgis.org/en/site/>) ____ 24

- Figura 10: Restitució idealitzada de la Torre de la Mora, a finals del segle IX. Il·lustració de Francesc Riart. Font: (Tura i Mateu, 2008, 154). _____ 26
- Figura 11: Mapa de localització dels fars de la Catalunya Vella. Font: (Martí, 2007, 31) _____ 28
- Figura 12: Distàncies entre fars. S'assenyalen en ombrejat les distàncies dels fars que no tenen relació visual directa entre sí. Font: (Checa, Folch i Gibert, 2008, 345) _____ 29
- Figura 13: Situació de la Torrassa del Moro i els jaciments que l'envolten. Font: O. Marco (Base cartogràfica QGIS 2.14 - <https://qgis.org/en/site/> _____ 32